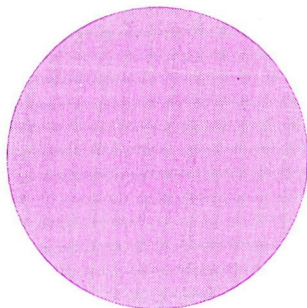

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A HUNGAROLÓGIA SZAK FOLYÓIRATA
1995. XXIII–XXVII. évf. 3-4. sz. ÚJ FOLYAM I. évf. 3-4. sz.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

**A HUNGAROLÓGIA SZAK FOLYÓIRATA
1995. XXIII–XXVII. évf. 3-4. sz. ÚJ FOLYAM I. évf. 3-4. sz.**

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Hungarológia Szakának folyóirata.

Megjelenik évente négyszer.

Kiadja a Hungarológia Szak
A Szerb Köztársaság Tudományügyi
és Technológiai Minisztériuma, valamint
az Illyés Közalapítvány támogatásával.

Felelős szerkesztő: Bányai János,
főszerkesztő: Gerold László,
szerkesztőbizottság: Bori Imre, Láncz Irén,
Papp György és Utasi Csaba

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska.

Szerkesztőség: Bölcsészettudományi Kar
Hungarológia Szak,
21000 Újvidék/Novi Sad
Stevana Musića 24., tel.: (021) 58-673.
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 390-945.
Készült 1996-ban, 200 példányban

TARTALOM

OKTATÁSRÓL, TUDOMÁNYRÓL

Interjú Bori Imrével	7
----------------------------	---

BÁRCZI GÉZA EMLÉKÉRE

MOLNÁR CSIKÓS László: Bárczi Géza nyelvművelő nézetei	13
CSEH Márta: E-t ő-vel váltó köznyelvi alakváltozatok Bárczi Géza nyelvében	19
PAPP György: Élettani-lelki folyamatok szólásainkban	27
RAJSLI Ilona: Egy szinonimacsoport történeti vizsgálatának tanulságai	33
ANDRIĆ Edit: A szókincs változékonysága	37
KATONA Edit: „Szépszavú hattyúk közt...” – Nyelvművelés kisebbségben	43
BAGI Ferenc: A magyar mint idegen nyelv oktatásának első tankönyvéről	48
KISS Jenő: Regionális köznyelviség: kérdések	57
BALOGH Lajos: Néhány megjegyzés a kárpátaljai magyar nyelvAtlaszról	61

TANULMÁNYOK

JUHÁSZ Erzsébet: A „mittel-európai groteszk” Danilo Kiš a Holtak enciklopédiája című kötetében	69
LÁNCZ Irén: Újdonságok a grammatikai szerkezet és a nyelvhasználat vizsgálatában	76
GEROLD László: Poétikai szempontok a színjátékelemzésben	85
MÓRICZ Tünde: Egy másik dimenzió	90

SZEMLE

Magyar színházművészeti lexikon (Káich Katalin)	95
„Sztintézis nélküli évek”. Nyelv, elbeszélés és világkép a harmincas évek epikájában (Csányi Erzsébet)	96
Hírünk a világban. Jugoszláviai magyar exteriorika. 1945–1990 (Csáky S. Piroska)	98
Debreczeni Attila: Csokonai, az újrakezdések költője. A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben (Bence Erika)	100
Csűrös Miklós: „Lesz idő, hogy visszatérhet”. Jegyzetek Arany János és a századforduló korszerűségéről (Gerold László)	102
Nagy Pál: „Posztmodern” háromszögelési pontok: Lyotard, Habermas, Derrida (Horváth György)	105
Silling István: Kínján esék esete. Vajdasági archaikus népi imádságok (Herbut Ildikó)	109

SADRŽAJ

O NASTAVI, O NAUCI

Intervju sa Imre Borijem	7
--------------------------------	---

U SPOMEN GEZI BARCIJU

Laslo MOLNAR ČIKOŠ: Stavovi Geze Barcija u vezi sa negovanjem jezika	13
Marta ČEH: Dubleti govornog jezika sa „e” i „ö” u jeziku Geze Barcija	19
Đerd PAP: Biološko-psihološki procesi u našim izrekama	27
Ilona RAJŠLI: Pouke u vezi sa istorijom jedne grupe sinonima	33
Edita ANDRIĆ: Promenljivost leksike	37
Edit KATON: „Među zlatousnim labudovima...” – Negovanje jezika nacionalnih manjina	43
Ferenc BAGI: O prvom udžbeniku za mađarski kao strani jezik	48
Jene KIŠ: Regionalni govorni jezik: pitanja	57
Lajoš BALOG: Nekoliko napomena u vezi sa atlasom mađarskog jezika u podnožju Karpata	61

STUDIJE

Eržebet JUHAS: „Srednjoevropska groteska” u delu Enciklopedija mrtvih Danila Kiša	69
Iren LANC: Novosti u analizi gramatičkih struktura i upotrebe jezika	76
Laslo GEROLD: Poetička gledišta u analizi pozorišnih dela	85
Tinde MORIC: Jedna druga dimenzija	90

PRIKAZI

Leksikon mađarske pozorišne umetnosti (Katalin Kaić)	95
„Godine bez sinteze” Jezik, pripovedanje i slika života u epici tridesetih godina (Eržebet Čanji)	96
O nama u svetu. Jugoslovenska mađarska eksteriorika 1945–1990. (Piroška Čaki Š.)	98
Atila Debreceni: Čokonai, pesnik novih početaka. Obrt prosvetćenosti u životnom delu (Erika Bence)	100
Mikloš Čireš: „Doći će vreme kada ćete se moći vratiti.” Beleške o savremenosti Janoša Aranja i doba na prekretnici stoleća (Laslo Gerold)	102
Pal Nađ: „Postmoderne” triangulacione tačke: Lajotard, Habermas, Đerida (Đerd Horvat)	105
Ištvan Šiling: Vojvođanske arhaične narodne molitve (Ildiko Herbut)	109

CONTENTS

ON EDUCATION, ON SCIENCE

An interview with Imre Bori	7
-----------------------------------	---

TO THE MEMORY OF GÉZA BÁRCZI

László MOLNÁR CSIKÓS: The views of Géza Bárczi on language cultivation	13
Márta CSEH: Ö-variants of e-forma in Géza Bárczi's standard Hungarian	19
György PAPP: Physiological and Psychological processes in Hungarian idioms	27
Ilona RAJSLI: On the findings of a historical examination of a synonym-cluster	33
Edit ANDRÍC: The flexibility of word-stock/vocabulary	37
Edit KATONA: „Szépszavú hatyúk közt...” Language-cultivation in minority conditions	43
Ferenc BAGI: On the first textbook of Hungarian as a foreign language	48
Jenő KISS: Regional standard language: questions/problems	57
Lajos BALOGH: A few comments on the Hungarian. Linguistic Atlas of Sub-Carpathia	61

STUDIES

Erzsébet JUHÁSZ: The „mittel-European grotesque” in The Encyclopedia of the Dead by Danilo Kiš	69
Irén LÁNCZ: Recent developments in the study of grammar structure and language usage	76
László GEROLD: Poetical viewpoints in the analysis of theatrical plays	85
Tünde MÓRICZ: Another dimension	90

REVIEWS

Lexicon of Hungarian Theatrical Art (Katalin Káich)	95
„Szintézis nélküli évek” (Years without synthesis) Language, narration and world concept in the epics of the thirties (Erzsébet Csányi)	96
Hírünk a világban. Yugoslav Hungarian exteriorica. 1945–1990. (Piroska S. Csáky)	98
Attila Debreceni: Csokonai, the poet of resumption. The changes of enlightened approach in his oeuvre (Erika Bence)	100
Miklós Csűrös: „Lesz idő, hogy visszatérhet” The time may come back. Notes on the up-to-dateness of János Arany and the turn of the century. (László Gerold)	102
Pál Nagy: „Postmodern” triangular points: Lyotard, Habermas, Derrida (György Horváth)	105
István Silling: Kinján esék esete. Archaic Hungarian folk prayers (Idikó Herbut)	109

OKTATÁSRÓL, TUDOMÁNYRÓL

Interjú Bori Imrével

– Mit jelent itt magyarul tudományt művelni, illetve egyetemen irodalmat oktatni? Milyenek a szükségletek, az igények, a lehetőségek, s melyek az itteni oktatói és tudományos munka megkülönböztető jegyei, sajátosságai, előnyei, illetve hátrányai? – Kérdeztük a nyugdíjba vonult Bori Imre tanár úrtól, aki a Magyar Tanszéken 35 évet töltött el, s kinek nevéhez többek között a XX. századi magyar irodalom sajátos szemléletű vizsgálata (l. avantgárd beemelésé az irodalmi köztudatba, a modernség gyökereinek vizsgálata, vagy olyan életművek mint Németh Lászlóé, Déry Tiboré, Móricz Zsigmondé, Krúdy Gyuláé újszerű megközelítése!), új tárgyak bevezetése (magyar–délszláv irodalmi kapcsolatok, a jugoszláviai magyar irodalom története), illetve a vajdasági irodalom kezdetektől napjainkig vezető történetének kutatása és megírása fűződik, s aki mind a Magyar Tanszék, mind a Hungarológia Intézet (míg létezett) munkájának egyik meghatározó egyénisége.

● Arra a felismerésre, hogy lehet Vajdaságban magyar nyelven tudományt, esetünkben irodalomtudományt művelni, a háború után, de még az 1940-es években jutottam a zentai gimnázium padjaiban, amikor annak gazdag tanári könyvtárába pillanthattam, gazdagítva mindazt, amit harmadikos-negyedikes gimnazistaként, tizennégy- tizenöt évesen megkezdtem. S mi több: néhány friss hazai kiadványban szemlélhettem is. Ezek a kiadványok hazai szerzők tollából kerültek ki. Ne feledjük, hogy a háború utáni első irodalmi érdekű kiadványok éppen egy ilyen ígéretet, „üzenetet” hordoztak! Horovic Ignác Villonról írott kis füzetéről, Lőrinc Péternek a kuruckorról szóló értekezésére, később pedig Komáromi József Sándor **Háry János ébresztése** című könyvecskéjére gondolok. Aztán meg már létezett Újvidéken a Tanárképző Főiskola Magyar Tanszéke, ahol B. Szabó György a legjobb mester, Horváth János út- és ujjmutatását követve magyarázta a régi magyar irodalom történetét. Ezek önmagukban már akkor

többek voltak, mint mindaz, amit a két háború közötti húsz év produkált. Vessük össze ezeket Richter Nándor irodalmi tankönyvét vagy Csányi Endre Baudelaire-könyvét, de még Szenteleky Kornél irodalomtörténetinek is tartható tanulmányait! Tudjuk, ezekhez a jelenségekhez, hogy az 1950-es években, amikor a Tájékoztató Iroda nevezetes 1948-as határozatai után Magyarország és Jugoszlávia között megszűnt minden szellemi csereforgalom, a magyar klasszikusok iránti igényt a lehető legtermészetesebb módon, a kívánt művek itthoni kiadásával igyekezett a könyvkiadás kielégíteni. Ebben a kiadói tervezésben és megvalósítási munkálatokban B. Szabó Györgynek hervadhatatlan érdemei voltak. Nézzük csak Csáky S. Piroska e korszakra vonatkozó bibliográfiáját, hogy kitessek, nemcsak kiadói vállalkozásokról volt akkor szó, hanem irodalomtörténeti tettekről is, akár a válogatások szakszerűségét, akár a kísérőtanulmányok megírását nézzük. B. Szabó György ópuszának jelentős részét éppen ezek a magyar klasszikus írókat (Petőfi Sándort, Arany Jánost, Mikszáth Kálmánt, Gárdonyi Gézát, Tömörkény Istvánt, Ady Endrét, József Attilát, Gelléri Andor Endrét) tárgyaló tanulmányai teszik ki. Ahogyan 1953-ban megfogalmazta egy interjúban, mondván, hogy a „klasszikus magyar irodalom kérdéseit veti fel”. A korigény ugyan már az 1950-es években a dogmatikus marxista irodalomelmélet meghaladását sürgette, B. Szabó György tanulmányai ezekben az években a Lukács György tanításainak nyomait mutatták. Lukács akkor is vonzó személyiség, eretneksége pedig egyenesen kíváncsossá tette követését nálunk, amit a nevezetes Lukács-vita hazai visszhangja mintegy politikailag is legalizált. De B. Szabó György bibliográfiája azt is mutatja, hogy a Tanárképző Főiskola irodalomtanára fokozatosan kihátrált a maga tervezte irodalomtörténeti műhelyből: a szemlélet válságát ugyanis neki is éreznie kellett. Kitörni a filológia irányába próbált, amikor 1953-ban a Hídban **Kilenc ismeretlen József Attila-vers és néhány tanulság** címen írt tanulmányt és tette közzé az „ismeretlen” József Attila-verseket. Foglalkoztatta az Ady-versek időrendjének a kérdése is, de be kellett látnia, hogy a filológusi vizsgálódásoknak nincs lehetősége a magyar irodalomtörténetírásban Vajdaságban. Szinte mindmáig nem volt meg ez. A filológia lehetetlenségének témájáról beszéltem a Tanszéken a Gál László-kiállítás megnyitása alkalmából, amikor többek között a következőket mondtam:

„Az irodalomtörténeti munkálkodásnak két nagy tartománya van: az interpretáció és annak válfajai, valamint a filológia. Feltűnhetett az elmúlt 35 esztendő tanszéki tevékenységének szemlélésekor, hogy az interpretációban tisztes eredményeket mutattunk fel, a filológiában ellenben alig valamit. Érthető, ha tudjuk, hogy az interpretációnak, a szövegértelmezésnek és magyarázatnak a könyvtár az alapja, a filológiának pedig a szöveg-hagyomány birtoklása, e hagyomány akár egészen intim szegementumainak írásos dokumentumairól is legyen szó, mindaz, amit nagyjából az írói hagyatékok szoktak megőrizni. Könyvtárunk az elmúlt évtizedek során szün-

telenül gyarapodott, mind több eszköze a vizsgálódásnak került a kezünk ügyébe, a **magyarázat** mind oktatói munkánkban, mind tudományos tevékenységünkben a fő irányt, s nem egyszer a fő lehetőséget is jelentette.

B. Szabó György körül ritka volt az a szellemi közeg, amely az irodalomtörténeti munkálkodását élthette volna, és nem kellett volna mind gyakrabban légszomjjal küszködni. A Tanárképző Főiskola önmagában nem volt az irodalomtörténeti munkálkodást támogató intézmény. Az egyetem Magyar Tanszékének létrejötte eredményezte, hogy Tanszékünk első tanára, Sinkó Ervin egyetemi tanárként írja meg Csokonai-monográfiáját és a magyar felvilágosodás irodalmával foglalkozó kísérő tanulmányait, holott mögötte gazdag írói múlt állt már. Az egyetem Magyar Tanszéke tehát az interpretációt szinte munkatársaira októjálta rá. S ez a tény igen hamar világgá vált, amikor az 1960-as évek első felében készült tanulmányaink és könyveink bibliográfiáját figyeljük. Csak az első híradásokat említem: Szeli István Hajnóczy-monográfiáját és az én Radnóti-könyvemet.

– *Kérem, szóljon tanári, illetve tudói tevékenységéről.*

● Vizsgálódásaim karakterét is ezek az évek határozták meg. Abból kell talán kiindulni, hogy az irodalomtörténeti katedrához az irodalomkritikus indult el, aki az akkori modern irodalmi gondolkodás mellé szegődött. S mert a gyakorló kritikus kezdetei a Tájékoztató Iroda embargós, zárlatos éveire estek, ezért az akkor születő magyar irodalom könyveit nem vehette kezébe egészen 1957-ig, amikor Szabó Lőrinc **A huszonhatodik év** és Illyés Gyula **Kézfogások** című kötetével ismerkedhetett meg. Kézenfekvő volt, hogy a burjánzó világirodalom és a forrongó, a szocialista realizmus kényszereitől szabadulni törekvő szerb, horvát, szlovén irodalom könyveit olvasta és ismertette. Teóriákat is akkor ismertem meg. Tanári államvizsgám feladata például a zágrábi, akkor még csak első jeladásaiból ismert Petar Guberina **Zvuk i pokret u jeziku (Hang és mozdulat a nyelvben)** című, Krleža stílusvilágára alapozó könyve volt. Később láttam érintkezési pontokat Zolnai Béla törekvéseivel, amelyek a „látható nyelv” fogalmában összegeződtek. De mindennapos olvasmányom volt Rudi Suppek könyve a modern polgári világlíráról, a még most is kamatoztatható elméleti alapvetésével, ami lehetővé tette, hogy a marxista szemlélet modernség-ellenességével ne kelljen törődnöm. Filozófiának pedig ott volt Henri Lefebvre könyve, de nem a Descartes-ról vagy a formális és dialektikus logikáról szóló, hanem a mindennapi élet kritikájáról írott, így azután otthonosan mozoghattam e kérdések terepében sok évvel Heller Ágnes ilyen tematikájú munkája előtt már.

Mindez oda hatott, hogy az 1960-as években az egyetemi irodalomvizsgálatokban a szabad olvasás és értelmezés volt a legjellemzőbb, és az volt ösztönös célkitűzésként a szándékom, hogy újraolvassam választott tárgyam, a XX. századi magyar irodalom könyveit, és értelmezsem a nagy írói ópuszokat benne. Ennek a hétről hétre több évtizeden át végzett munká-

nak van egy látható része – monográfiákban (Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Radnóti Miklós, Kassák Lajos, Juhász Ferenc és Nagy László) tanulmányköteteimben (Jókai Mór, Justh Zsigmond, Füst Milán, a két Cholnoky, Török Gyula, Csáth Géza például) és a hosszabb-rövidebb tanulmányokban, amelyek egy része a **Huszonöt tanulmány** és a **Prózatörténeti tanulmányok** című kötetekben található meg, egy másik része pedig csak folyóiratokban olvasható. Füzetekben ugyanakkor ott van könyvespolcomon egy Babits-, egy Tóth Árpád-, egy Németh László- és egy Illyés Gyula-monográfia alapszövege, csak éppen az újabb tapasztalatokkal kellene dúsítani. Azután meg ott van a magyar avantgárd irodalom történetét összefoglaló háromkötetes és a magyar irodalom modern irányainak történetét feltáró két könyvem, amely mellé a következőket is oda kellene csatlakoztatni. Ezekben a modern magyar irodalom szövegeinek vizsgálatában szerzett tapasztalataim összegeződtek. Az ilyen nemű tapasztalatok közé sorolom a Krúdy-effektus néven emlegetett jelenséget szoros kapcsolatban a szövegolvasás révén a szövegek mélyrétegeiben megbúvó jelentésekkel, jelentés- többletekkel.

– *Beszélhetünk-e újvidéki irodalomtörténeti műhelyről, ha igen, mi a jellemzője – most és évtizedeken át –, miben különbözött/különbözik a magyarországi irodalomtörténet-írástól, s miben nem?*

● A modern irodalmi irányokhoz különösebb előítéletek nélkül közeledő szemléletet tudnám megkülönböztető jegyként első helyen említeni, ami az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének a XX. századi irodalommal kapcsolatos felfogását minősítette. Ez kétségtelenül az 1960-as években jobban volt látható, hiszen szinte egyedül képviselte a magyar tanszékek között ennek a modern irodalomfelfogásnak az eszményét, míg az utóbbi tíz- tizenöt évben a modern törekvésekkel való rokonszenv általánosabbá lett.

Az „itt és most” követelménye nemcsak az irodalomról való gondolkodásban figyelhető meg, az 1960-as években következett be a jugoszláviai magyar irodalom történetének és a magyar– délszláv irodalmi kapcsolatok történetének egyetemi tantárgyak közé sorolása is. Olyan kezdeményezés volt ez, aminek jelentőségét nem mérlegeltük mindmáig. Mert ahogyan Tanszékünk szellemi meghatározottságában konkrét körülményeink játszották ama szélességi és hosszúsági fokok szerepét, e két tárgy létezésében is igen produktívan jelen voltak ugyanazok a tényezők. Németh László nevezetes gályapadból laboratórium metaforájára hivatkozhatom. Hozzátehetném, hogy „helyi” szellemi igények hozták ugyan létre, de az egyetemes magyar irodalom értésének érdekét szolgáltuk, s az irodalomismeret általában is foghíjas lenne e két stúdium eredményei nélkül.

Izgalmas és szép feladat tehát magyar irodalomtörténetet művelni az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékén. A felfedezés, az újat kezdés izgalmában éltem és élünk és úgy gondolom, hogy tudományos pályám legszébb és legtermékenyebb húsz esztendeje volt az 1960–1980 közötti két

évtized. Akkor volt (s néhány éven át különösképpen) a kutató, a vizsgálódó és a tanári mivoltom harmóniában – a hallgatókkal való együttolvasás és tanulás örömeiben. Még a nehézségek is megszépültek, holott a Tanszék életében a valódi s gyakorlati nehézségek garmadája tornyosult elé. A könyvtár állományának hiányosságai, a forrásművek egy részének elérhetetlensége bizonyos esetekben megoldhatatlan feladatok elé állították a tanárt és a hallgatóit egyaránt. Nem lehetett minden szükséges pillanatban a magyarországi nagy könyvtárakhoz fordulni – előre kellett tudni, mi az, amire majd szükségünk lesz. Ma már megnőtt könyvállomány áll a kutató mögött, akkoriban fölöttébb jellemzőnek tartottam például vendégtanárunk, Gergely Gergely, kétségbeesett csodálkozását, hogy Péterfy Jenő műveinek (pontosan: összegyűjtött munkáinak) 1901–1903-as háromkötetes kiadásából éppen a neki szükséges harmadik kötet hiányzott könyvtárunkból.

Általánosságban azt látom a Tanszék fő megkülönböztető jegyének, hogy a XX. századi magyar irodalom tanítása-kutatása területén a reprodukció háttérbe szorult és az értelmezés került előtérbe, a „tankönyvtanulás” helyett pedig az olvasás és elolvasás követelménye, ami azt is jelentette, hogy az irodalom irodalomvolta, szövegszerűsége vezérlő igénye volt. Kerülni igyekezett az irodalomtörténeti közhelyeket, amelyeknek elfogadása az elolvasást helyettesítette és kényelmi szempontokat helyezett előtérbe. **Nemcsak újraolvasni – újraértékelni is!** – ez lehetett volna a jelszó, ha egy ilyen jelszót ki kellett volna adni. Személy szerint is azt szerettem volna, ha Tanszékünk (a tantárgyak zömében) ne **tanító**, hanem **tanuló** intézmény legyen!

Véletlen-e, hogy olyan tudományos intézettel, mint amilyen az MTA Irodalomtudományi Intézete, szoros és produktív, s immár több mint húszéves együttműködése van éppen a XX. századi magyar irodalom problémái jegyében, míg az egyetemi tanszékekkel szinte semmi. Egy sajátos irodalmi értékrend képviselésében telt el az elmúlt három évtized, és jó lenne, ha egy újabb harminc évre érvényes értékrend is ebben a kicsiny tanszéki műhelyben alakulna ki. Az írószobrok elmozdíthatók, és el is kell mozdtítani őket a helyükről és megszokott pózukból is ki kell őket zökkeníteni. Azokat a helyeket egy előző értékszemlélet alapján jelöltük ki számukra. Könnyebb feladat lehet, mint volt az 1960-as években az újnak a képviselete, amikor a szecesszió és a szürrealizmus például tilos, vagy legalább elhallgattatásra ítélt megnevezés (és irányzat) volt. S ma már az anekdota uralmát sem védik irodalompolitikai szuronyok oly következetességgel, mint az 1960-as évek elején, amikor a magyar próza szabadságharcát emlegettem a modern prózaeszmény vonzásában.

– *Megítélése szerint a Tanszéknek s munkatársainak hogyan, s milyen formában kell részt venniük, jelen lenniük az itteni magyarság életében?*

● A Tanszék magas rangú tudományos szervezet. Ez volt az elmúlt harmincöt évben, s nem lehet más a következő évtizedekben sem. Helyét és

feladatait a vajdasági (de az egyetemes) magyarság életében ez a tény határozza meg. Az egyetem más karain vannak magyar nemzetiségű tanárok és hallgatók, ám őket külön egységes szervezet nem fogja össze, elszigeteltek a maguk létében, míg a Magyar Tanszék egész szervezetével képviseli tudományosságunkat. **Lenni, létezni** a kötelessége, és ott kell lennie együttesen és tagjaival külön-külön is, ahol nem középiskolás fokon kell képviselni a magyarságot. Ezt a képviseletet a politikusaink, bármennyire ügybuzgók is, nem tudják ellátni. Ők ott vannak, ahol egyetemi tanárra nincs szükség. Különben pedig mind a tudományos kutatás, mind az egyetemi tanári munka egész embert követel, mint ahogyan elvárható, hogy politikusaink is egész mivoltukkal vállalt feladatuknak szenteljék idejüket és erejüket, képességeiket. E véleménnyel szemben fel lehet hozni akár vonzó ellenpéldákat is: egy Teleki Pálét, aki földrajztudósból lett Magyarországnak miniszterelnöke, Homan Bálintét, aki történészből (még hozzá pénztörténészből) vált kultuszminiszterré, de említhetjük Szekfű Gyula vagy Lukács György nevét is – a századforduló idejéből pedig egy Beöthy Zsoltét. De – a tudóst a politikussal önmagukban ők sem tudták kibékíteni. Amikor a politikához szegődtek, alkotóműhelyük ajtajára lakatot tettek. De még a szépíró sem tudja az írását a politikai aktivitással harmóniába hozni. Az elnémult író népgyűlésekre jár, legfeljebb agitációs cikkek írására futja erejéből. Véggkövetkeztetésként hadd írjam le: a Tanszék és munkatársai legyenek mindenütt ott, ahol jelenlétükre szükség van a vajdasági magyarság boldogulása érdekében!

(Az interjút Gerold László készítette.)

BÁRCZI GÉZA NYELVMŰVELŐ NÉZETEI

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1994. november 23.

Kiváló nyelvtudósunk igen sokoldalú ember volt, foglalkozott nyelvtörténettel, nyelvjáráskutatással, szótárírással, tankönyvírással, ismeretterjesztéssel, tudományszervezéssel, sok-sok generációt tanított és nevelt az egyetemen, három és fél évtizedig aktív tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának, több mint másfél évtizedig elnöke a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, és az Anyanyelvi Konferencia Védnökségét is sokáig ő vezette.

Bárczi Géza munkásságának kezdetétől fogva részt vesz a nyelvművelésben, rendszeresen cikkezik a **Magyarosan** című folyóiratban (főleg a sportnyelv idegen szavairól és a sportnyelvújításról), foglalkoztatják az idegenes kifejezések, a nyelvművelés elvi kérdései, a helyes kiejtés szempontjai, anyanyelvünk magyarságának bizonyítékai stb. Legjelentősebb ilyen tárgyú, és egyúttal összefoglaló műve a **Nyelvművelésünk**, amely 1974-ben jelent meg.

Bárczi a nyelvművelésnek a harcosabb, határozottabb vonalát képviselte, amelyet többek között Szarvas Gábornak, a **Magyar Nyelvőr** című folyóirat megindítójának a neve is fémjelez; szemben az engedékenyebb, lágyabb vonallal, amely az elmúlt évtizedekben főként Lőrincze Lajos munkásságában csúcsosodott ki. Bárczi és Lőrincze között bizonyos elvi kérdésekben olykor vitára is sor került, ez azonban egyik vonalnak sem

* A Zomborban született nagy nyelvész, Bárczi Géza emlékére tartott tudományos tanácskozáson 12 dolgozat hangzott el munkatársaink, illetve magyarországi vendégek részéről. Az itt közölt munkák mellett Szeli István (Bárczi Géza ifjúkori irodalmi munkássága), Lánicz Irén (Általános nyelvészeti kérdések Bárczi Géza műveiben) és Csorba Béla (Szlovák eredetű családi nevek Temerinbe) munkája került felolvasásra, az előbbi kettő megjelent a Híd 1994/5-6. számában.

okozott különösebb kárt, egészében véve inkább termékenynek, gyümölcsözőnek bizonyult.

Bárczi Géza foglalkozik ugyan nyelvműveléssel, számos írásában, megnyilatkozásában kifejezésre igyekszik juttatni a nyelvhelyesség szempontjait, mégsem tartja magát a nyelvművelés szakemberének, inkább olyan tudósként szól a nyelvhelyesség kérdéseihez, akit érdekel a magyar nyelv sorsa, akit foglalkoztatnak a nyelvhasználat problémái. A nyelvészek némelyike meglehetősen közömbös a nyelvhelyességi kérdések iránt, nem foglalkoztatják őket a nyelvhasználatban jelentkező hibák. „A nyelvtudós számára egy-egy ilyen hiba legföljebb többé-kevésbé érdekes jelenség lehet, amely esetleg a nyelv életének egy mozzanatára világot vethet – mondja Bárczi, majd így folytatja –, tárgyilagosan tehát foglalkozhatik velük, de nem értékeli, nem helyesli vagy gáncsolja őket.”¹ Magánemberként azonban a tudós sem lehet közömbös, érdekelnie kell annak a nyelvnek a sorsa, helyzete, amely műveltségünk alapja, nemzeti létünk egyik legfontosabb záloga.² A nyelvművelés ugyanis közügy, a nyelvet beszélők, használók bármelyikét foglalkoztathatja, akár szakemberről, akár laikusról van szó. A szakembernek persze nagyobb a felelőssége, tanácsot, szakvéleményt kell adnia másoknak. Ennek ellenére Bárczi szerint a nyelvhelyességi kérdésekben nem a nyelvészeké a döntő szó: „A nyelvész csak szakértői vélemény adására hivatott: megmondja, hogy egy-egy szó vagy szerkezet milyen régi a nyelvben, milyen elterjedtségű, megfelel-e a magyar nyelv szokásainak, szabályainak, fejlődéstörvényeinek, az ajánlott újítás szabályos-e stb. A döntést olyan testületre kell bízni, mely józanul hajlandó megszívlelni a nyelvészek tanácsait, de amelyben, ha a nyelvről mint művészi anyagról van szó, a nyelv művészei, ha gyakorlati szókéncsről van szó, a gyakorlat emberei is nagy mértékben szóhoz jussanak...”³ A nyelvművelés tehát nem csupán szakmai kérdés, hanem társadalmi feladat: „A nyelvművelés (...) nem egy szűk csoport szakmai, belső ügye – hangoztatja Bárczi –, hanem egész művelődésünket, egész magyarságunkat érdeklő egyik legfontosabb tevékenység.”⁴

Egyáltalán szükség van-e nyelvművelésre? Bárczi véleménye szerint feltétlenül szükség van rá, mivel a nyelvhasználat nemcsak ösztönös tevékenység, hanem tudatos is. A nyelvérzék egyébként sem mindig bizonyul teljesen megbízható támasznak. „Annyiszor hallunk hibás formát, fordulatot, hogy akaratlanul is rájár a szánk vagy a tollunk” – állapítja meg Bárczi, majd így folytatja fejtegetését: „A helytelenségek fertőznek, ránk ragadnak, nyelvhasználatunk tehát rászorul a tudatos ellenőrzésre. A legkitűnőbb nyelvi ösztönt is megronthatja a környezet állandó hatása.”⁵ Ha a nyelvi jelenségeket szükségszerű tényként kezelnénk, mindegyiküket olyannak fognánk föl, amilyen, s nem akarnánk javítani rajtuk, akkor fölöslegessé válna a nyelvművelés, legalábbis a meglevő formájában. „Ha nyelvünk házatáján valóban minden rendben volna, s a hibáztatott jelenségeket szükségszerű nyelvi tényeknek fognók föl – mondja Bárczi –, akkor

nyelvművelésre egyáltalán nem volna szükség vagy pontosabban a nyelv-művelésünk az iskolán kívüli népnevelés egy szerény ágává szűkülne, ...”⁶ Egyébként a nyelvtörténet is arra tanít bennünket, hogy a nyelvben végbemenő változások nem mindig szükségszerűek: „Ha végiggondoljuk a nyelvek története nyújtotta tanulságokat, el kell vetnünk azt a gondolatot, hogy ami a nyelvben keletkezik, az mind szükségszerű, tehát nem szabad hozzányúlni.”⁷

Ezek szerint a nyelv életébe beavatkozhat az ember, befolyásolhatja a benne végbemenő változásokat? Természetesen. Bárczi szerint „teljesen helytelen az a fölfogás, hogy a nyelv életébe mesterségesen beleavatkozni nem szabad és nem is lehet”⁸. Többek között a magyar nyelvújítás története is bizonyítja ennek a felfogásnak a tarthatatlanságát. A nyelv-művelés éppen tudatos beavatkozásként határozható meg. Ez a tevékenység „a nyelv életébe való tudatos, határozott irányú beavatkozás, a nyelv fejlődésének bizonyos ésszerű korlátok közé szorítása, sőt e fejlődés irányítása”⁹ – tartja Bárczi. Szerinte nemcsak a helyesírást lehet előírásokkal szabályozni, hanem a helyes beszédet is: „A nyelvhelyesség (...) normatív fogalom, és amint a helyesírás hatalmi szóval állapítja meg a helyes és helytelen írásmódot, akként hatalmi szóval lehet dönteni a vitás nyelvi kérdésekben, ...”¹⁰ Más nyelvekhez viszonyítva a magyar némileg hátrányos helyzetben van, ugyanis nyelv-művelését nem alapozhatja egy meghatározott nyelv-változatra, neki magának kell kialakítania azokat az alapelveket, amelyekre támaszkodhat: „Nincs olyan nyelv-járás, amelyet mintaként vehetnénk, sem társadalmi réteg olyan, melynek nyelvhasználatát követendő példának ajánlhatnók – mondja Bárczi. – Szinte mesterségesen kell tehát megteremtelnünk azokat az elveket, amelyek alapján ezt a védekező harcot vívjuk, s keresni a sikerre vezető eljárásokat.”¹¹

Tudós nyelv-művelőnk igen fontosnak tekinti az anyanyelvi örökséghez, a magyar nyelv szelleméhez való ragaszkodást, mondván: „A nyelvi jelenségek megítélésében (...) igen fontos szempont, mennyiben felelnek meg nyelvünk szellemének, azaz egészséges hagyományainak és mennyiben tükröznek idegen észjárást vagy legalább olyan fölösleges idegen hatást, mely a nyelv arculatát szeplőlteti, esetleg külső hangzását is torzítja.”¹² Nyelvünk sajátosságait már csak azért is meg kell őriznünk, mert többek között ezzel biztosítunk helyet magunknak a világ kultúrájában, emelkedünk ki a szürkeségből. „Az egyetemes műveltség, az egész emberi szellemi élet szenvedne csorbát – vélekedik Bárczi –, ha e nyelv jellegzetességei, különleges értékei elmosódnának, ha a magyar nyelv az európai kultúra nagy hordozójának, a világnyelveknek vazallusává szűkülne. Ezért esnek anyanyelvünk újabb jelenségeinek megítélésében nyomatékkal latba e nyelv örökölt hagyományai.”¹³

Bárczi szemléletvilágában a nyelvhelyesség többnyire esztétikai kérdés. Az olyan „közkeletű” idegen szavak használatával kapcsolatban, mint a vekker, karmonádli, slicc, suszter, a következőket írja: „Mint minden

nyelvhelyességi kérdés, ez is elsősorban esztétikai kérdés. E szavaknak nemcsak a jelentését, de hangulatát is figyelembe kell vennünk.”¹⁴ Az új szavak, nyelvi képződmények megítélésében perdöntő szerepe lehet a jóhangzásnak: „Lehet egy újítás képzés és jelentés szempontjából kifogástalan, de ha hangzása olyan kellemetlen, hogy inkább az idegen szót választjuk, akkor az újítás elvetendő.”¹⁵ Ez az akadálya például annak, hogy a civilizáció szó ellenében a polgáriasultság szó elterjedjen. A jóhangzás nevében emeli szavát Bárczi a középzárt *ë* hang védelmében és a nyílt *e* monotóniája ellen: „Fenyeget (...) az a veszély, hogy ez a, Kodály Zoltán szavai szerint mekegő magyarság tekintélyhez jut és követendő példaképpen hatva elterjed, lényegesen csorbítva nyelvünk hangzásának változatosságát, s még az idegen fül számára is észrevehetően egyhangúvá téve beszédünket.”¹⁶ Arra a kifogásra pedig, hogy nehéz annak megtanulnia az *ë* használatát, aki nem az anyatejjel szívta magába, a következőket mondja: „Ahogyan a Párizsban született színész meg tudja tanulni a nyelv hegyével porgetett *r*-nek az ejtését, mely anyanyelvében, a párizsi beszédben hiányzik, de amely nélkül még külvárosi színpadra sem léphet, éppúgy minden magyar megtanulhatja tudatos erőfeszítéssel az *ë* helyes használatát.”¹⁷ Nyelvesztétikai téren más nagy feladat is vár a nyelv művelőkre, mert „a magyar hanglejtésformák változatai még nincsenek megfelelő számban és kellő hitelességgel összegyűjtve, inkább csak egy-egy nyelvjárásunk hanglejtését ismerjük alaposabban.”¹⁸

Bárczi Géza szerint a nyelvhelyességet leginkább hatásában lehet lemérni, vagyis elsősorban abból a szempontból kell nézni, „hogy egy-egy szó vagy fordulat, szerkezet milyen hatást tesz: ízetlen, lapos, sablonos, ízléstelen, nagyképű, fitogtató, tudálékos vagy színes, eleven, választékos, képszerű, zamatos; simán, hidegen szabatos, előnyösen figyelemkeltő vagy észrevehetetlenségében nemes. Persze az ízlések különbözők, de voltaképpen a nyelvi tudat fejlesztése, a nyelvhelyesség építése a nyelvi ízlés, sőt általában az ízlés fejlesztésének kérdése.”¹⁹ Egy másik helyen pedig így vélekedik: „Nemcsak hibás alkotás, idegenszerűség lehet folt a nyelv arcán, hanem stílusbeli fonáságok is,...”²⁰ Lőrincze Lajos ezt inkább úgy mondja, hogy „a nyelvnek nemcsak nyelvtana, hanem stilisztikája is van.”²¹

Bárczi nem tudja elfogadni azt, hogy a mostani nyelv művelés emberközpontú, mint ahogyan Lőrincze mondja, a régi nyelvközpontúval szemben. Szerinte a nyelv mindig és mindenkor az embert szolgálja és szolgálta. Lőrincze viszont úgy véli, nem biztos, hogy mindenféle nyelv művelés eleve emberközpontú is.²² A mai nyelv művelés a nyelv kapcsolatteremtő funkcióját tette a középpontba, ezért emberközpontú. Egyébként is Lőrincze szerint „a -központúság (...) nem kizárólagosságot jelent, hanem arányváltozást, súlyponteltolódást, kisebb vagy nagyobb szemléleti különbséget”.²³ A nyelv művelés célja a nyelvi tevékenység zavartalanná tétele, mindannak kiküszöbölése, ami a beszélő és a hallgató közti kapcsolatteremtést gátolja vagy zavarja – vallja Lőrincze.²⁴

Bárczi Géza felfogásában a nyelvművelő tevékenység „két irányú, egyrészt nyesegető, tisztogató, másrészt alkotó, a nyelv bővítésére, gazdagítására irányuló.”²⁵ A nyesegetés, tisztogatás gyakran a fölösleges idegen szavak ellen irányult: „Igen sok olyan idegen szót használunk (...), melyekre semmi szükség nincsen, mert van jó, régóta használatos magyar megfelelőjük – mondja Bárczi. – Teljesen fölösleges például a generáció a nemzedék mellett, a lokomotív a mozdonnyal szemben, a parlament az országgyűlés vagy az országház másaként stb.”²⁶ „Mi csak a fölösleges, sőt szópusztító idegen szavakat tartjuk kerülendőknak, kihálásra érdemeseknek, melyek nem kedves szeplők beszédünk, stílusunk arculatán.”²⁷ – hangsúlyozza Bárczi. Annak megítélése, hogy mely nyelvi elemet nyilvánítunk mellőzendőnek, általában nem könnyű dolog: „Sokszor csak a szó történetének alapos vizsgálata dönti el, vajon a védendő, a védhető, vagy az elítélendő elemek közé kell sorolnunk, de általában meghonosodott tükörszavakkal szemben elnézőbbnek kell lennünk, akárcsak a régi jövevényszavainkkal, ha nem akarjuk szókinszünket jelentékeny mértékben szegényíteni.”²⁸ Ami a jelenkori szóalkotást illeti, Bárczi megállapítja, hogy „új szavainkat (...) inkább szóösszetétel által alkotják”, majd hozzáfűzi a következőket: „Az új terminustól meghatározózerű pontosságot kívánnak, s erre a szóképzés kevésbé alkalmas, mint az összetétel. (...) A képzett szó viszont gyakran csak a használatban telítődik meg pontosan azzal a tartalommal, amelyet ki akar fejezni.”²⁹

Az idegenszerűségek még az idegen szavaknál is veszélyesebbek. Bárczi szerint az idegen szavaknál „sokkal fenyegetőbb, súlyosabb kór a hibás képzésű, idegenből másolt, a nyelv szellemével, ősi hagyományaival, szokásaival nem egyező alkotású szavak, szólásmódok, fordulatok, ún. nyelvi klisék és mondattani szerkezetek elharapózása.”³⁰ Van, aki az idegen nyelv kaptafájára akarja húzni az anyanyelvét azzal, hogy szolgai módon utánozza az idegen szemléletet. Bárczi teljesen hibásnak tartja az ilyen felfogást, „mely egy idegen nyelv szavát, esetleg a benne rejlő képpel együtt, pontosan ki akarja fejezni”, ugyanis „e törekvés gyakran visz fölösleges tükörszavak gyártására”.³¹ „Olykor az idegen kifejezés még magyar szemlélettel is védhetőnek látszik – figyelmeztet bennünket Bárczi –, azonban nyelvünk története elárulja, hogy idegen ízű, tehát fölösleges és káros újítással állunk szemben. Ilyen pl. az érteni valamit valami alatt, helyett, hogy valamin.”³² Természetesen nem szabad minden olyan nyelvi elemet hibáztatni, amelynek történetesen ugyanolyan az idegen megfelelője: „... határozottan elutasítom, sőt megbénítóan veszedelmesnek érzem azt a nézetet, mely helytelennek ítél minden olyasmit – szót, fordulatot, szerkezetet –, aminek valamely idegen nyelvben többé-kevésbé pontos mása található. Tudomásul kell vennünk, hogy nyelvünk közeledett az indoeurópai nyelvekhez.”³³

Végül lássuk, hogyan vélekedik Bárczi Géza az ún. önkéntes nyelvvédkről, és az általuk terjesztett nyelvhelyességi babonákról! „Azt is meg

kell mondani, hogy a hibáztatások, melyeket a jószándékú és buzgó önkéntes nyelvvédők oly gazdag bőséggel sorolnak fel, nemegyszer téves megítélésen alapszanak, esetleg régi, önmagukat túlélte nyelvhelyességi babonák utóhangjai, máskor hibás okoskodásnak és hiányos nyelvtörténeti ismereteknek tulajdoníthatók.”³⁴ Bárczi az olyan bírálóktól is elhatárolja magát és az igazi nyelvművelést, akik csak bírálgatnak, de semmilyen megoldást sem javasolnak: „Eleve el kell (...) utasítanunk minden olyan bírálatot, mely csak azt hangoztatja, hogy így nem helyes, de nem tudja megmondani, hogyan volna helyes. Vannak ugyanis ilyen bírálók, és ezek sok kárt okoznak a nyelv ügyének, egyebek közt az ilyen nyelvvédők ellen is meg kell a nyelvművelőnek védenie a nyelvet.”³⁵

Jegyzetek

1. Bárczi Géza: Nyelvművelésünk. Budapest, Gondolat Kiadó, 1974., 13. old.
2. vö. Nyelvművelésünk 13. old.
3. Bárczi Géza: A magyar nyelv múltja és jelene (Válogatott tanulmányok), Budapest, Gondolat Kiadó, 1980., 450. old.
4. Nyelvművelésünk, 86. old.
5. Nyelvművelésünk, 11. old.
6. Nyelvművelésünk, 15. old.
7. A magyar nyelv múltja és jelene, 445. old.
8. Nyelvművelésünk, 20. old.
9. Nyelvművelésünk, 15–16. old.
10. A magyar nyelv múltja és jelene, 448. old.
11. a magyar nyelv múltja és jelene, 447. old.
12. Nyelvművelésünk, 25. old.
13. Nyelvművelésünk, 82–83. old.
14. A magyar nyelv múltja és jelene, 447. old.
15. Nyelvművelésünk, 48. old.
16. Nyelvművelésünk, 32–33. old.
17. Nyelvművelésünk, 33. old.
18. Nyelvművelésünk, 37. old.
19. A magyar nyelv múltja és jelene, 444. old.
20. Nyelvművelésünk, 48. old.
21. Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelvművelés. Budapest, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1980., 20–21. old.
22. vö. Emberközpontú nyelvművelés, 15. old.
23. Emberközpontú nyelvművelés, 17. old.
24. vö. Emberközpontú nyelvművelés, 18. old.
25. Nyelvművelésünk, 29. old.
26. Nyelvművelésünk, 54. old.
27. Nyelvművelésünk, 59. old.
28. Nyelvművelésünk, 61. old.
29. Nyelvművelésünk, 51. old.
30. A magyar nyelv múltja és jelene, 449. old.
31. Nyelvművelésünk, 57. old.
32. Nyelvművelésünk, 65. old.
33. A magyar nyelv múltja és jelene, 443. old.
34. Nyelvművelésünk, 8. old.
35. Nyelvművelésünk, 84. old.

E-T Ö-VEL VÁLTÓ KÖZNYELVI ALAKVÁLTOZATOK BÁRCZI GÉZA NYELVÉBEN

CSEH MÁRTA

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1994. november 23.

Szabad alternánsoknak az olyan hasonló alakú és azonos jelentésű szavakat nevezzük, amelyeknek az alakváltozatai a beszélő tetszése szerint szabadon fölcserélhetőek. Köznyelveknek akkor nevezhetők ezek a szó-párok (alternánsok, alakváltozatok), ha a mai magyar köznyelvben azonos a funkciójuk; ténylegesen csak akkor tartjuk őket normatív szempontból is alakváltozatoknak. Ha viszont csak az egyik szóalak köznyelvi, míg a másik valamilyen más stílus- vagy nyelvi rétegbe tartozik (pl. népi, tájnyelvi, csoport- vagy szaknyelvi, régies stb.), az a használati értékében meglevő különbséget is jelenti, tehát a funkcióazonosság esete ilyenkor nem áll fenn. A köznyelvi szabad alternánsoknak több típusa ismeretes. A példákkal csak jelzek közülük néhányat: **bimbószik-bimbózik, tornázik-tornászik, magános-magányos, gyermek-gyerek; karaj-karéj, szem-szém, elől- elül, csorog-csurog; magja-magva, azzal-avval, hátrább-hátrébb** stb. Ha az alakváltozatok között az egyetlen alaki eltérés abban áll, hogy azonos morfológiai helyzetben hol a labiális ö, hol az illabiális e hangzó jelenik/jelenhet meg bennük, akkor e-t ö-vel váltó alakváltozatokról beszélünk. A köznyelvi szabad alakváltozatok kategóriájában leginkább a következő példákat szoktuk fölhozni rájuk: **seper-söpör, veder-vödör, felesleges-fölösleges; csendes-csöndes-csöndös; felett-fölött; fed-föd, cseng-csöng; tejfel-tejföl, fenn-fönn, fel-föl, feljebb-följebb**. Néhány nem köznyelvi példa: **szege-szőge, kell-köll, per-pör, förtelmes-fertelmes, vörös-veres, mögé-megé, keresztül- köröszkül**. A toldalékolásban: **székhez-székhöz, férjhez-férjhöz, fürödjének-fürödjönek, viszel-viszöl, ebédel-ebédöl** stb. (A példák egy része G. VARGA Györgyi alakváltozatok a budapesti köznyelvben c. monográfiájából való. Idézhettem volna azonban Bárczi Géza-

tól is: A pesti nyelv c. tanulmányában olvasható az alábbi két tolvajnyelvi szó: **cinköl** 'pofoz' és **brennöl** 'fizetni'.)

A nyelv művelés az eufónia (jóhangzás) érdekében szükségesnek tartja ezeknek a szavaknak a váltakozó használatát. A nyelvünkben sokszor megjelenő **e** hang gyakoriságának árnyalatnyi mérséklése érhető ez azáltal, ha közülük az **ö** hangzós változatot előnyben részesítjük. Erről a Nyelv művelő kézikönyv több helyén is olvashatunk. A helyesírási szabályzat 11. kiadásának előkészítői ugyancsak figyelmet szenteltek ennek a kérdésnek. A szabályzat Előszavában olvasható: „Bár a 11. kiadás is (minden elődjéhez hasonlóan) a helyesírási egység előmozdítója kíván lenni, a 10. kiadásnál rugalmasabban ítéli meg helyesírásunk több vitatott kérdését.” E kérdések között szerepel az alakváltozatoké is. Az Előszóban is megemlítik, s aztán a szabályzat 25. pontja foglalkozik vele részletesen. Megtudhatjuk belőle, hogy „a köznyelvben kétféle alakban használatos” szavakat „írásban is” használhatjuk „mindkét alakváltozatuk”-ban.

Annak ellenére, hogy a fentebb megfogalmazott, és az imént idézett nyelvész, nyelv művelői hozzáállással **ellentétes** utasítás, „tanács” a kérdésben azelőtt sem volt – vagyis a köznyelvi alakváltozatok váltakozó használatát korábban sem korlátozta vagy tiltotta sem utasítás, sem szabály –, a nyelvhasználatban, különösen pedig az írásos nyelvhasználatban, nemigen volt szokásban váltakozva élni az alakváltó szavakkal. A **föl**, **fölött**, **fönt**, **legföljebb** jó köznyelvi szavak és a hozzájuk hasonlóak ritkává váltak, mint a fehér holló. Mintha illedelemből írtunk-mondtunk volna jóval gyakrabban **felt**, **felettet**, **fentet**, **legfeljebbet** – évtizedekig. (Az AH11 életbe lépése, 1984 óta ez a helyzet mintha megváltozóban volna.)

Bárczi Géza az ezt megelőző évtizedekben, az „egyhangúság” idején írt és alkotott. Az ő szóhasználatát ez az általánosnak joggal nevezhető tendencia megérintette ugyan, de el nem uralta. A következőkben ezt szeretném megmutatni.

A szövegvizsgálathoz A magyar nyelv múltja és jelene c. tanulmánygyűjteményt használtam. A kötetben megjelent tanulmányok közül a következőkből merítettem adatokat:

1. A hangtörténet fontossága (1958)
2. A hangfejlődésről általában (1958)
3. a magyar fonetika fejlődése (1951)
4. Hang és helyesírás (1951)
5. A labializáció történetéhez (1949)
6. Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez (1967)
7. Az ö-zés történetéhez (1946)
8. Egy kezdődő magyar hangváltozás (1949)
9. A magyar lativusrag kérdéséhez (1957)
10. A felszólító mód jelének kérdéséhez (1950)

11. A magyar fölszólító mód kérdéséhez (1957)
12. A tárgyrag eredetének kérdéséhez (1965)
13. A magyar föltételes mód jelének eredetéhez (1973)
14. A tárgyas igeragozás használata Zrínyi műveiben (1956)
15. A tárgyas igeragozás használatának történetéből (1958)
16. A szókincs változékonysága (1958)
17. A magyar nyelv francia jövevényszavai (1938)
18. A személynévadás általános kérdései (1958)
19. A földrajzinév-adás általános kérdései (1958)
20. A magyar szókincsre vonatkozó etimológiai kutatások jelenlegi állása (1967)
21. Nyelvjárás és nyelv (1956)
22. A „pesti nyelv” (1931)
23. A városi népnyelv kérdéséhez (1941)
24. A nyelvjáráskutatás jobb eredményei és feladatai (1964).

(A címeket abban a sorrendben adtam meg, ahogy a kötetben követik egymást; a zárójelben levő évszám a tanulmány keletkezésének, első megjelenésének évét mutatja.)

Az átvizsgált anyag mintegy 16 nyomdai ív terjedelmű; hozzávetőlegesen 80–85 000-re becsülhető benne a szóelőfordulások száma. Az e-t ö-vel váltó köznyelvi szabad alakváltozatok számbavett esetei ennek a szómennyiségnek szűken 1%-át teszik ki. Az alakváltozatok előfordulásának adatait időrendben az 1. számú táblázat mutatja be (vízszintes sorok).

	a	á	e	é	i	í	o	ó	ö	ő	u	ú	ü	ű	0	össz.	
1931 e	9	1	28	6	5	5	1	–	1	1	4	2	7	–	2	72	141:51
ö	–	–	–	1	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	3	
1938 e	5	2	15	3	–	–	3	–	–	2	3	2	6	1	1	43	
ö	1	1	17	1	1	2	2	1	–	1	1	–	3	1	2	34	
1941 e	4	1	7	2	2	3	1	–	1	2	1	–	2	–	–	26	45:20
ö	3	–	5	3	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	1	14	
1947 e	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	2	
ö	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	4	
1949 e	–	1	5	6	–	2	3	–	–	–	–	–	–	1	1	19	63:163
ö	2	–	1	3	–	–	–	–	2	–	2	–	–	–	1	11	
1950 e	–	–	2	1	–	–	–	16	–	–	–	–	1	–	1	21	
ö	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	3	
1951 e	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	3	
ö	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	2	
1956 e	1	1	2	–	3	–	2	1	–	2	–	–	2	–	–	14	
ö	1	–	4	6	1	–	4	1	15	–	–	–	–	–	2	34	
1957 e	1	–	1	–	–	–	1	11	–	–	–	–	3	–	–	17	
ö	5	–	30	2	–	–	3	39	3	–	–	–	–	1	4	87	
1958 e	4	4	7	1	–	1	5	2	1	1	–	–	3	–	3	32	
ö	6	1	10	4	2	1	4	–	4	–	1	–	1	1	7	42	

1964	e	35	2	2	2	–	1	3	–	1	–	–	–	4	1	2	53	89:146
	ö	4	–	13	3	1	1	5	1	6	–	3	–	–	–	5	42	
1965	e	1	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	3	
	ö	1	–	21	3	–	–	2	–	5	–	–	–	2	1	6	41	
1967	e	4	–	1	–	3	1	3	–	1	1	–	–	6	1	1	22	
	ö	4	–	19	2	1	3	6	–	1	–	1	–	–	–	–	37	
1973	e	1	–	–	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	11	
	ö	–	–	6	17	1	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	26	
		93	15	203	76	21	20	49	73	45	10	16	4	41	9	43	718	338:380

1. számú táblázat

Az összadatszám 718. Az e hangzós változatok száma ezen belül 338, vagyis 47,07%, az ö hangzósoké valamivel nagyobb, 380, s ez 52,93%-ot tesz ki. Bárczi Géza, mint látjuk, kiegyensúlyozottan használta az e-t ö-vel váltó alternánsokat. Összehasonlításuképpen egy sajtónyelvi adat szűkebb környezetünkben, a közelmúltból: a 80-as évek vajdasági magyar újságnyelvében csak minden 5. alternáns volt ö hangzós – az értékezőpróza pedig szinte teljesen mellőzte a labiális alakváltozatokat. (A kérdésben magam végeztem vizsgálatokat. Cs. M.)

Bárczi Géza nyelvében emellett egy különös váltásra is fölfigyelhetünk: az 50-es évek elején az e hangzós alakváltozatok túlsúlya az ö hangzós változatok túlsúlyára vált át. (Így jön létre az összkép kiegyensúlyozottsága.) Az 1931–1973 közötti alkotói időszakot, amelyből a vizsgálatokhoz adataim voltak, négy, kb. egyenlő, 10–11 éves periódusokra tagoltam. Ez alól kivételt képeznek az 1952–1963 közötti évek, mert e periódus megvizsgált tanulmányai három év alatt, 1956-ban, 1957-ben és 1958-ban jelentek meg. Ha ilyen bontásban nézzük a főnti adatokat, azt látjuk, hogy az 1931–1941 közötti időszak írásaiban 141:51 az arány az illabiális változatok javára, amelyek az ebből az időszakból való alternánsok 73%-át teszik ki. A következő időszakban, amely az 1951. évvel záródik, ez az arány 45:20-hoz. (Innen valamivel kevesebb anyagom volt.) Szintén az illabiális változatokból van több, e periódus adatainak 69%-a. Ezután két olyan szakasz következik (az 50-es évek második felében és az 1964–1973 között írott tanulmányokból való adatokkal), amelyekhez a 63:163-hoz, illetve a 89:146-hoz számadatok kapcsolódnak; az illabiális változatok itt csak 27%-ot, illetve 37%-ot tesznek ki.

Az 1. számú táblázat még egy érdekes viszonylatot tartalmaz: a függőleges sorok (oszlopok) az alakváltozatokat a hangváltó szótagra rákövetkező szótag magánhangzójával való összefüggésben mutatják meg. Pl.: az 1950-ből való szövegben különösen magas az e-ó hangkombinációs szótag-szomszédság (16). Ez abból adódik, hogy a tanulmány témája a felszólító mód jele, s így gyakran fordul elő a szövegben a **felszólító** szó (a **felszólító mód/alak/módjel** stb. szerkezetekben). Vagy lássunk egy 1958-as példát! Az e-é viszonylat 1-e a **felvétele** szóalakra vonatkozik („nagyszámú török jövevényszó felvétele”, 157. l.), az ö-é viszonylat 4-es számjegye mögött pe-

dig a **föltétele, fölvétele, fölvételével, fölvételének** szóalakok állnak. (A megfelelő szövegrészek, amelyekből valók, a kötet 43., 157. és 202. lapján olvashatók.) És egy még változatosabb eset ugyancsak 1958-ból! (Csak néhányat válogattam ki a példák közül) **e–e** viszonylat: „a felelevenített régi név” (204. l.), „időközben felvett szókinsz” (158. l.), „a fentebb idézett” (202. l.), „gyakorlati célú feljegyzéseit beírta” (137. l.), „a közösség gondolkodásának fejlődése tárul fel előttünk” (45. l.) stb. (összesen 7 eset.) Az **ö–e** viszonylat 10 esete közül néhány érdekesebb: „vitatható és vitatott föltevésekkel fogunk találkozni” (46. l.), „mint föntebb” (143. l.), „azért is föl kell hívní rá a figyelmet” (146. l.), „legföljebb csak új szint hozott” (156. l.) stb.

Tudnunk kell, hogy ez a „rákövetkező” magánhangzó, vagyis a jobb oldali „szomszédság” nem mindig jelenti azt, hogy

az alakváltó igekötő
alakváltó magánhangzója

+

a kapcsolódó tő
első magánhangzója

– pl.: **feltalál, feltáru, feltesz**. Azt azonban jelenti, hogy az első magánhangzóérték egy alakváltó szótag magánhangzója, s a második egészen formálisan az arra rákövetkező magánhangzó, ami lehet az igei (eredetű) szótőé is, de lehet egy másik szóé is, amely az alakváltó szó vagy szótag után következik. Továbbá ugyanannak a szónak a következő szótagjában található magánhangzót is jelentheti. Pl.: **feltevése, fennáll, fölhívja, föltűnő; fent említett, jegyezte fel talán, hívja föl a figyelmet, föl lehet tenni; felsőbb, azonfelül, fölösleges, gyöngíteni**. Ezeket a dolgokat itt nem választottam szét, mert a megfigyelés célja a magánhangzók egymásmellettsége volt csupán, a morfológiai jellegtől függetlenül.

Készült viszont egy külön kimutatás a **fel-föl** igekötőpáros kapcsolt használatának eseteiről is. Így az igekötővel egy szóegységgé tapadt tő hangzóminőségével összefüggésben láthatjuk az alternációt:

	a	á	e	é	i	í	o	ó	ö	ő	u	ú	ü	ű	össz.
fel	16	5	48	25	3	8	17	32	3	–	8	3	1	5	174
föl	5	–	92	42	5	3	18	49	–	–	5	–	–	5	215

2. számú táblázat

A jóhangzásra törekvés nyomait az **e–e** és az **ö–e** kombinációk összevetésekor ismerhetjük föl: csaknem kétszer akkora a **föl** igekötők száma **e** magánhangzós szótaggal kezdődő tövek előtt, mint a **fel** igekötőváltozaté, ugyanilyen helyzetben. A többi magánhangzónak viszont, amely rákövetkezik az igekötőre, úgy tűnik, ebből a szempontból nincsen különösebb jelentősége. (De lehet, hogy csak azért érezzük ezt, mert máshol kevesebb adat állt rendelkezésünkre.)

Az e-t ö-vel váltó köznyelvi alakváltozatok közül szövegben leggyakoribb a **fel-föl** igekötőpáros. (Ezt már a föntiekben is tapasztalhattuk.) A továbbiakban is csak velük foglalkozom: szófajtani összefüggésben mutatom be az alakváltás jelenségét a **fel** ill. **föl** morfémák és az e morfémák valamelyikét (is) tartalmazó szavak, szóalakok esetében, ahogy az Bárczi Géza tanulmányszövegeiben található.

A **fel** ill. a **föl** igekötőt igei, névszói, igenévi igenévi-igei és határozószerű szófaji jellegű szavakhoz kapcsolódva találjuk. (L. a 3. számú táblázatot!)

			fel	föl	összesen	%-arányban
főnevek			63	84	147	43 : 57
melléknévek			10	22	32	31 : 69
igenevek	főnévi		14 + 1	16 + 9	30 + 10	37 : 63
	melléknévi	folyamatos	42 + 2	48 + 3	90 + 5	46 : 54
		befejezett	10	4	14	71 : 29
	határozói		–	5 + 2	5 + 2	0 : 100
határozósók			6	11	17	35 : 65
igenévi-igei szóalak			–	1	1	0 : 100
igék			29 + 26	24 + 37	53 + 63	47 : 53
összesen			174 + 29	215 + 51	389 + 80	45 : 55

3. számú táblázat

Nézzük őket sorjában! (Az adatszavakat betűrendben soroltam föl; a zárójelben az előfordulásuk számát mutató adatok találhatók.)

1. **Főnevek** (63:84): **feladat** (8), **felbukkanás** (1), **felcserélés** (3), **feldolgozás** (2), **felfogás** (5), **felismerés** (1), **feljegyzés** (6), **feljegyeztetés** (1), **felkelő** (1), **felsorolás** (1), a **felsoroltak** (1) [alkalmi szófajváltás], **felszólítás** (5), **feltárás** (1), **feltétel** (6), **előfeltétel** (1), **feltételeesség** (1), **feltevés** (12), **felújítás** (1), **felújulás** (1), **felvétel** (5); **fölbomlás** (2), **fölbukkanás** (2), **fölcserélés** (1), **fölepítés** (1), **fölfogás** (5), **'fölírás'** (1), **fölismerés** (1), **följegyzés** (3), **fölmenő** (1), **fölsorolás** (1), **fölszólítás** (2), **fölszólításmód** (1), **föltétel** (2), **föltevés** (55), **föltevéssorozat** (1), **fölvétel** (4), **fölvilágosodottság** (1).

2. **Melléknévek** (10:22): **feltételes** (10); **föltételes** (21), **föltevéses** (1).

3. **Igenevek.** Az igenevek között találunk először elváló igekötőket. Itt még csak regisztrálhatjuk a jelenséget, amelyhez az alakváltó szavak használatában fontos mozzanat kötődik. Főleg az igéknél mutatkozik majd meg, hogy ilyenkor szabadabb az alakváltakozás. (A + jel után álló számadat az elváló igekötőkre vonatkozik.) a) **Főnévi igenevek** ([14+1]:[16+9]): **felállítani** (2), **felderíteni** (1), **felfogni** (2), **felhívni** (2), **felhozni** (1), **felismerni** (2), **felőltözni** (1), **felrúgni** (1), **feltenni/feltennünk** (3); **földeríteni** (1), **fölfedezni** (1), **fölfogni** (2), **fölhasználni** (1), **fölismerni** (1), **föltalálni** (1), **föltenni/föltennünk** (7), **fölvetni** (1). A főnévi igenév elváló igekötős esetei az alábbi szavakhoz kötődnek: **feldolgozni** (1): „fel lehessen dolgoz-

ni”; **felkutatni** (1): „fel kellene kutatniuk”; **földeríteni** (1): „föl kell deríteni”; **fölhívni** (1): „föl kell hívni rá a figyelmet”; **föltenni** (6): föl lehet/lehet-e/lehetne/kell tenni és **fölvetni** (1): „föl lehetne vetni”. **b) Melléknévi igenevek *** -ó/-ő képzős (folyamatos) melléknévi igenevek ([42+2]:[48:3]): **felbukkanó** (1), **felhasználható** (2), **felnövő** (1), **fellelhető** (1), **felszólító** (27), **feltalálható** (1), **feltámadható** (1), **feltehető** (5), **feltűnő** (2); **fölfogható** (3), **fölhasználható** (2), **fölismerhető** (2), **fölszólító** (36), **föltehető** (3), **föltűnő** (2). Elváló igekötővel fordulnak elő a következők: **feltehető** (1): „nem tehető fel”; **felvethető** (1): „vethető még fel” és **fölfogható** (3): fogható föl. **) -t/-tt képzős (befejezett) melléknévi igenevek (10:4): **felderített** (1), **felelevenített** (1), **felhozott** (3), **felkapott** (1), **felsorolt** (1), **felszerelt** (1), **felvetett** (1), **felvett** (1); **fölszerelt** (1), **föltett** (3). **c) Határozói igenevek** ([0+0]:[5+2]): **fölhasználva** (1), **föltéve** (4). Elváló igekötővel: **föl van sorolva** (1), **véve föl** (1).

4. **Határozószók** (6:11): **feltehetőleg** (3), **feltétlen** (1), **feltétlenül** (2); **föltehetőleg** (1), **föltétlen** (1), **föltétlenül** (9).

5. Egy **igenévi-igei szóalak** is előfordul a példák között: „Hegedűs Lajos följegyezte szövegekben” (97. l.).

6. **Igék** ([29+26]:[24+37]): **felbukkan** (5), **felbukkanhat** (1), **felgöngyölít** (1), **felhasznál** (3), **felhív** (5), **felkap** (1), **felkelt** (1), **felmegy** (1), **felmorzsolódik** (1), **felszívódik** (1), **feltáru** (1), **feltűnik** (3), **feltünt** (1), **felvehet** (2), **felvesz** (2); **fölbomlik** (2), **fölbukkan** (3), **fölfoghat** (1), **fölhív** (1), **fölhoz** (1), **fölkelt** (1), **fölkerül** (1), **fölment** (1), **fölmerül** (2), **fölszív** (1), **föltesz** (5), **föltűnik** (1), **fölvét** (2), **fölvetődik** (2). Az elváló igekötő az ige mellett szinte önálló szóként viselkedik. Az ilyen esetekben a **fel-föl** igekötőpár alakváltó jellege Bárczi Géza szóhasználatában nagyszerűen kiteljesedik (; de – mint láttuk – kiegyensúlyozott alternánshasználat jellemzi az ige-tőhöz tapadó igekötőhasználatot is). Az elváló igekötővel használt lexémák sora hosszabb, mint a főnti: **felbukkan** (2), **felhasznál** (1), **felhasználhat** (1), **felhív** (1), **felidéz** (1), **felismer** (1), **felkelt** (1), **fellép** (1), **felmutat** (1), **feloldódik** (1), **felölt** (1), **felsorol** (2), **feltalál** (1), **feltáru** (1), **feltesz** (1), **feltűnhet** (1), **feltűnik** (1), **feltünt** (1), **felvesz** (4); **fölbukkan** (3), **fölbébred** (1), **föllépít** (1), **fölfog** (2), **följegyez** (2), **följogosít** (4), **fölhasznál** (1), **fölhoz** (1), **föllép** (1), **fölmutat** (1), **fölölel** (1), **fölsorakoztat** (1), **föltár** (1), **föltehet** (1), **föltesz** (3), **föltűnik** (2), **fölvehet** (2), **fölvesz** (3), **fölvét** (6). Az elváló igekötővel használatos igék esetében az alternáció százalékaránya 36:64-hez az ő hangzós alakváltozat javára.

Az elváló, illetve a hátravetett igekötő sokszor tagadó szerkezetben, vagy a **kell, lesz, lehet** igékkel együtt fordul elő. Az **e** hangzós tagadószók (**nem, sem**) és a **kell, lesz, lehet** (lehetne, lehetne-e, lehetnének stb.) mellett sokszor jól jön, hogy el lehet kerülni egy újabb **e** hangzós szó(elem) használatát: „ezért vehette föl a determináló elem” (104. l.), „nem vett föl külön dtermináló elemet” (104. l.), „korlátlan mennyiségben vehetett föl latin szavakat” (156. l.), „nem jegyezték föl a rokonság támogatására”

(213. l.). Bár vannak („ellen”)példák is. „egy részlet tűnhetett fel talán száraznak” (44. l.), „nem vette fel” (245. l.), „az új szó nem kelti fel egykönnyen” (268. l.), „fel sem bukkan az a kérdés” (287. l.) stb.

A **föl** igekötő, továbbá a **fönn/fönt, fölött** – és a többi **ö** hangzós alakváltoztató szavunk – újabban már írásban sem akkora ritkaság, mint 10–20 évvel ezelőtt, vagy abban az időben volt, amikor Bárczi Géza az értekezéseit, tanulmányait, cikkeit írta. Abból, a h o g y ő fogalmazott, számunkra is jut tanulság. A 90-es évek, vagyis napjaink szóhasználatát figyelve nekem úgy tűnik, hogy pl. a **fel** igekötő labiális változata az elváló igekötőhasználat – és az eredeti, önálló határozószói használat – eseteiben tudja (majd) a legkönnyebben (újra) elfogadtatni magát. Bárczi szóhasználatát követve ezt látjuk. S a legkisebb esélye a jelek szerint azokban a származékokban van, amelyeknek az alapigével már jobbára elhalványult a kapcsolatuk. Viszont még ilyenkor sem egészen reménytelen a helyzet. Bárczi Géza szövegeiben ilyenforma jeleket látunk pl. az ige- és az igenévhasználatban, másrészt a főnévi származékok használatában. Bárczi Géza ugyanis spontán természetességgel használta a származékokba, összetételekbe beépült alakváltó morfémákat is. Még azokban az esetekben is, ha azok egyébként már – mint szakszavak – egészen távol kerültek az alternáció jelenségétől. Használja a **fölszólítás, fölszólító mód/módjel/alak, föltételes mód/módjel/alak** stb. szavakat, kifejezéseket – váltakozva, párhuzamosan az **e** hangzós változatokkal.

ÉLETTANI-LELKI FOLYAMATOK SZÓLÁSAINKBAN

PAPP GYÖRGY

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1994. november 23.

0. Bárczi Géza ünnepén elhangzó előadásban illenék témában is, tartalomban is az ünnepelthez kötődünk, ez azonban a frazeológia vonatkozásában szinte lehetetlen. Mindössze arról van tudomásunk, hogy egyik jeles szóláskutatónk, **Molnár Emma** éppen az ő tanácsai alapján állította össze frazeológiai témájú doktori értekezésének téziseit (**A szólások és közmondások nyelvi és nyelvhasználati arculata**. Kandidátusi értekezés. 1984).

A nagy nyelvész látszólagos érdektelenségének okait az életmű aprólékos vizsgálatának híján csak találgathatjuk. Esetleg francia nyelvészeti kötődéseire gondolhatunk, hogy Bally fölfogásának szellemében a tárgykört inkább stilisztikai kötődésűnek tekintette. A mellőzés azonban csak elméleti szinten lehet igaz, hiszen a **Szófejtő szótár** szerzőjeként sok-sok szó-lással kellett foglalkoznia, eredetüket magyaráznia.

Másrészt, a szó-lásjelentésnek és használatuk folyamatának olyan, máig is tisztázatlan elvi kérdései vannak, amilyenekkel Bárczi is szeretett tisztázó, újraértékelő igénnyel foglalkozni.

1. Az **élettani-lelki folyamat** szókapcsolatot másként is nevezhetjük, **fiziológiaiaként, pszichikumként**, az érzelmi és intellektuális folyamatok összességeként. A terminusok válogatása azonban vajmi keveset segít a megnevezett valóságvonatkozások bonyolultságán, akár pszichológiai, akár nyelvészeti vonatkozásban.

A fentebb vázolt fogalomkört a pszichológia is csak nagyjából tudja tagolni, és minduntalan azzal szembesül, hogy az érzékelés, észlelés, érzelem, gondolkodás már tagolt szubsztanciái nagymértékben az adott kultúrák másodlagos, egyezményes fejleményei, és nem eleve, univerzálisan adottak. Gondoljunk csak Selye János **stressz-fogalmára!** Volt az korábban is ilyen elvonatkoztatott fogalomkörben, ilyen szabványos jelentéstartalommal? A válasz csak nemleges lehet, noha már a stressz jelensége is át-

vezet bennünket egy egzaktabbnak tűnő területre, az élettani folyamatokéra, ám a szubjektív tényező, az átélés felől itt sem találunk sokkal nagyobb tárgyilagosságot.

A nyelvészet ezeket a tudattartalmi, észleleti, fogalomköri kérdéseket a jelek, a megnevezések és kifejezésmódok felől szemléli, többnyire egy nyelven, sőt kódszinten, például a lexikán belül. A vizsgálódás legfőbb gondolatai is ezekből a szűk vizsgálati sávokból adódnak. A magyar nyelvet érintő vizsgálatokban jelenleg az érzelmi-intellektuális folyamatok lexikai-fogalmi szintje az uralkodó, és az is inkább intenzitás, pozitív vagy negatív megítélés szerinti haladványszerűség, szómezők formájában: **fájdalom, érzés, bánat, harag, düh, büszkeség, hetykeség; örül, nevet, megdöbben, gyűlöl, szeret, gondol, emlékezik**. Ezek mellett természetesen olyan frazeológiai jelentésszerkezeteket is számontart, mint **Elakadt a lélekzeitem, Meghült a vér az ereimben, Elöntötte az agyát a vér** stb.

2. A tudattartalmak, érzelmek bármilyen kifejezési eszközeinek elmélyültebb vizsgálatához a közelmúltban néhány új kutatási irányra volt szükség, éspedig:

2.1. Egy, legalább nagyjából körülhatárolt pszichikai folyamat, viszonyulás teljes eszköztárának számbavételére, amit pl. Németh Gyula kísért meg (**Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban**. Bp., 1941), illetve Károly Sándor a 'büszke' jelentés szómezejével (**Általános és magyar jelentéstan**. Bp., 1970).

2.2. Ugyanilyen szómezők interlingvális, kontrasztív vizsgálatára, például G. Lakoff és Z. Kövecses tanulmánya a harag angol és magyar kifejezésmódjaival kapcsolatban (**The Cognitive Model Inherent to American English**. Berkeley Cognitive Report No. 10).

2.3. El kellett indítani a vonatkozó nyelvtörténeti vizsgálatokat, amelyek az adott tudati, érzelmi megnyilvánulás kifejezéseit egy diakron tengelyre vetítették, időrétegekre tagolták, vagy egy adott kor szintjén, határai között vizsgálták, amint azt Büky Béla tette a Huszita Biblia kódexei-nek anyagát vizsgálva (**A pszichikusra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban**. Bp., 1986). Művéből derült ki többek között az is, hogy a kereszténység felvételének erősen befolyásolt folyamata e kifejezésmódok vonatkozásában teljes váltást, törést okozott a korábbi „pogány” világkép nyelvi formáival szemben.

2.4. Legdöntőbb változást azonban, úgy tűnik, a kommunikációelméleti kutatások hoztak, amelyeknek a közlési célok kerültek az előtérbe, köztük az **emotív** vagy **önkifejező** funkcióé is, amelyről Péter Mihály teljes monográfiát írt (**A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai**. Bp., 1991). A figyelem ilyen fölfogásban teljesen a közlő önkifejezési szándéka, a mondottakhoz, közöltekhez való viszonya felé fordult, amelyet a kommunikációelmélet első fokon adott nyelvi kifejeződéstől függetleníthető információnak tekint, második mozzanatként pedig különböző nyelvi szintekhez és alakulatokhoz hozzárendelhetőnek (hangtani, szupraszegmentális, paradigmatis, lexikai, szintaktikai stb.).

Ilyen elvonatkoztatási szinten jól tagolható, különíthető el a verbális eszköztáron (az érzelemkifejezésnek vannak mimikai, kinezikus vonatkozásai is) belül az **elsődleges és másodlagos kifejezőmód**. Az előbbihez tartozik az indulatszavak (jaj, pfuj, óh) teljes rendszere, az utóbbihoz pedig egy **másodlagos referenciális, ábrázoló eljárás**, amelynek során a közlő és a nyelv a közlőben, nyelvhasználóban lejátszódó folyamatokat próbálja leírni, önmagában, vagy korábban megismert dolgok, összefüggések sémáihoz hasonlítva: **Megáll az eszem, meg vagyok döbbenve, Nem veszi be a gyomrom, A könyökömön jön ki, Összeszorult a torka** stb.

Az ilyen és hasonló kifejezések csoportjában az is világosan elválik, melyik használható harmadik személy állapotának jellemzésére, melyiket használhat csak a közlő önmagára vonatkoztatva.

3. Ide valahova illeszthetők a **frazeológiai kutatások** eredményei, illetve az **etnolingvisztikáé**, amely egy etnikum, nyelvközösség nyelvbe kövült világképét, külső és belső valóságképhez való viszonyát vizsgálja. Konkrétan és magyarul szólva itt úgy tehetjük fel a kérdést: Milyen naiv, népi lélektant és fizioológiát hordoz a magyar nyelv, milyen ösztönös képzetek, vélekedések rendszerét, mondjuk az **Égnek állt a haja az ijedtségtől, Leesett az álla, Kinyílt a szeme, Foghegyről beszél, Megszakadt a szíve, Nagyot nyelt, Hideg vérrel megtette, Esze ágában sincs, Töri a fejét** típusú szerkezetekben? Nos, a válasszal még sokáig adós marad nyelvtudományunk, amely például időben és keletkezésben is másodlagosnak tartja ezeket a frazeológiai jelentéseket a fogalmi kötődésű szójelentésekkel szemben.

A **csodálkozik, izgul, örül**, e logika szerint elsődleges, a **leesik az álla, majd kiesik a szíve, repes a szíve** másodlagos, stiláris lelemény, de a valóságban nehezen igazolható feltevés. Mást bizonyít mind a nyelvtörténet, mind a tudattartalmak verbális kifejezésének univerzális tapasztalata.

A magyar nyelvtörténeté annyi, hogy a ma oly világos, szabványos jelentéstartalmúnak tűnő szavaink is vagy ismeretlen eredetűek, mint a **gondol** és **emlékezik**, vagy eredetetésükben egyszer csak ehhez a „népi pszichológiához” érünk, pl. a **megdöbben** (megdobbant a szívem), a **lélek, személyiség, figyelem** esetében, tehát kihunytt metonimákat, metaforákat látunk, ha ezek felől a mai nyelvállapotok felé közelítünk. A diakronikus vizsgálatok során az is könnyen kitapintható, hogy a transzformációs mozgások az analitikus szerkezetektől a lexikai megoldások felé haladnak, vagy hiányos szerkezeteket (Csokonainál még **Könyökömön jön ki a lelkem** fordul elő a mai Könyökömön jön ki előképeként), vagy pedig szavakat produkálva (Katona még azt írja: **Döbbsenteni szívemet kívánta** a mai megdöbbsentett helyett).

Ami az érzelmek, tudati folyamatok nyelvi formába öntését illeti, a közlő, nyelvet használó ember mindig nehéz helyzetben volt, mert önmagát, intellektusát kellett leképeznie, és ehhez különleges kódra van szüksége. Olyanra, amellyel, mint Keith Oatley írja: „Valamilyen régít valami újra

vonatkoztatunk; megértésünk vagy tapasztalásunk bizonyos aspektusait, amelyek már részét képezik mentális sémáinknak, valami olyasmire alkalmazzuk, amiről már van valamiféle tudásunk, de még nem értelmezzük helyesen, vagy nem értjük még annyira” (**Önmagunk leképezése; Mentális sémák, számítástechnikai metaforák.** In: **A tudat pszichológiai kérdései I.** 59.1., Bp., 1988).

4. Ezt a kódrendszert, a frazeológiai jelentésképződés adott nyelvi stratégiáját két módon vizsgálhatjuk: a jelölt érzelem minden frazeológiai formáját elemezve, illetve a szólásjelentésekben kirajzolódó sémák, modellek számbavételével.

4.1. Ha az első, deduktív eljárást O. Nagy Gábor gyűjteményénél alkalmazzuk (**Magyar szólások és közmondások.** Bp., 1966), a használati mutatóban olyan kategóriákat találunk, mint **beletörődik, bolond, búsul, borzong, bosszankodik, buta, csodálkozik, büszke, meghal, elpirul, szomorú, szerelmes** stb.

Ha ezekből a pszichikai, élettani folyamatokból egyet kiválasztunk, pl. a **haragszik** szóláskörét, akkor összesen 47 frazémát találunk. Ezek szemantikai felépítésüket tekintve néhány modell alapján rendezhetők csoportba:

Külső viszonyítási alap

- a) Állatvilág: Feni az agyarárt rá, Dúl-fúl, mint a kiveret bika, Olyan, mint a láncos komondor stb.
- b) Növényvilág: Pattog, mint a cserfa a tűzön.
- c) Vélt megelőző esemény: Rosszul imádkozott, Csalánra vizelt, Farra kelt fel az ágyból, Babot evett.
- d) Történeti, művelődéstörténeti asszociációk: Úgy néz, mint a bosnyák.

Belső, személyi viszonyítás

- a) Viselkedés, mozdulatok: Tépi a haját, Veti fel a helyét, Földhöz vágja a ködmönt.
- b) Mimika: Csomóban van az orra, Görbén néz valakire, Rágja a nyelvét, Az orrában van neki.
- c) Testi állapotok, élettani folyamatok: Tele van méreggel, Éled, mint Batónében a lőre, Forr benne a lélek, Eszi a lúdméreg, Olyan, mint a puffadt béka, A májára/lépére vette.

4.2. A frazeológiai jelentések egy-egy típusát a kialakított csoportokon belül érdemes elemezni. Mi a legutóbbit választottuk témául, mert több ezer szólásnak a szerveződési elve, más pszichikai folyamatok jelölése során is.

Ez a jelölésmód a belső jelentésviszonyítási bázis többi kategóriájától világosan elkülönül, mert azok a harag esetében is már látható, külsőleg érzékelhető következmények, ezek viszont az észleletek, érzelmek testileg érzékelhető előzményei, vagy párhuzamos jelenségei.

A jelentésszerkezeti vizsgálatuk folyamán egy szervi, testi lokalizációt, illetve egy folyamatit megnevezést különíthetünk el: **Nem jut eszembe, Forr bennem a lélek** stb.

A testhelyekre, szervekre vonatkozó megnevezések taxonómiája könnyen áttekinthető, nyilván nyelvtől független is: agy, ész, fej, lélek, szív, máj, epe, lép, vese, gyomor, bél, vér, in stb.

A szólások képződésében elsődlegesen létrejöhet egyik szerv és az egész test, személyiség rész-egész viszonylatú kapcsolata.

A szervek szólásba épülése csak az adott folyamatit megnevezésekkel együtt vizsgálható, mint az ér, van, forr, tisztul, megáll, karikádzik, felteker stb.

5. A testi lokalizációk és testi, pszichikai folyamatok minden lehetséges realizálódását egyetlen előadásban, tanulmányban csak éppen érinthetjük, akár a magyar szóláskincs vonatkozásában is. Feladatunknak csak a néhány lehetséges modellre, sémára való visszavezetést tartjuk.

Az érzelmi, tudati tartalmakat jelölő frazeológiai egységek legáltalánosabb elve a **térbeliség**, a térben elfoglalt helyzet lehetséges konnotációi, amint a szólásoknak szinte a teljes rendszere visszavezethető a térbeliség preferanciáira, a **fent** és a **lent**, az **elől** és **hátról**, a **jobb** és a **bal**, az **azonos helyiség** és **elszakadás** szimbólumaira. Ezt a princípiumot csak színezik a metonimikus és metaforikus hasonlósági, térbeli, ok-okozati összefüggések.

A metonimikus és metaforikus jelentésképződés a magyar szólásokban nehezen határolható el egymástól. **Az elszorul a szíve, mély lélegzetet vesz, elakadt a lélegzete** világosan az első kategóriába tartozik, de már a **fejébe szökött a vér, meghűlt ereiben a vér, hízik a mája, szívébe markol vélt** hasonlóságokból eredeztethető.

5.1. A jelenlegi kutatási eredmények alapján a halált, betegséget jelölő a lélekkel kapcsolatos, mozgásmetaforákból építkező szólásréteg tűnik legősibbnek. A lélekképzetek háttérét számos tanulmány taglalja, Büky Béláé (i. m.), Dienes Istváné: **A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei**. In: **Régtészeti barangolások Magyarországon** (Bp., 1983). Abban mindenki egyetért, hogy a honfoglaláskor még meglevő fejlélek, testlélek, árnyéklélek megkülönböztetése nyomon követhetetlen metamorfózisokon ment át a kereszténység felvételével, a Biblia által közvetített animus, spiritus másik rendszerével szembesülve. Így tűnt el például az **íz**, árnyéklélek, jelentése is, amelyre mintha emlékezne egyik szólásunk; **ízire (ízivel, íziben) esik neki valami**, azaz rosszul esik neki, sérelmezi.

A lélek haláleseti, betegségi mozgásai mindig horizontálisak, belső térből a külső térbe hatolóak, vagy a test helyzetétől távolodóak: **Lelkétől szakadt, Hálni jár belé a lélek, A nyelve hegyén van a lélek, Kileheli a lelkét, Kiteszi a lelkét** vagy épp ellenkezőleg: **Beleszáradt a lélek**. Büky Béla kutatásainak köszönhetőleg derül ki, hogy a kereszténység felvételével jele-

nik meg a lélek vertikális mozgásformája: A mennybe, pokolba száll a lelle.

5.2. Úgy tűnik, ezt a térmetafórát vették át az ésszel, aggyal kapcsolatos, részben már szóértékűvé halványult szólások is: **Nincs eszénél, Eszedden légy, Elment az esze, Kergeti az esztét.**

5.3.. Mindkét fogalommal kapcsolatban felmerülhetnek felületi képzetek, külső felfogófelületre irányulás: **A lelkén szárad, A lelkére beszél, A lelkére vesz, Észre vesz, Az esze bunkójára ad.**

5.4. Ha időben nem is azonos, de szintén általános szerveződési elv a test edénnyel való azonosítása, illetve a „folyadék”- metaforacsoport, nemcsak az eddig vizsgált két fogalomnál; **Lelket önt bele, Kifutott az esze, Elönti az epe, Kiönti a szívét, Esze tisztul, Éled, mint Batónéban a lőre stb.**

Ehhez gyakran járul még a tűz, forróság, illetve a hidegség képzete is: **Felforr a vére, forr benne a lélek, Tűzbe jön, Szerelemre gyullad, Elpárolog a haragja, Hideg szívű.**

5.5. Gyakori valamely szerv vagy a test, személyiség növekedése valamilyen pszichikai folyamat, viszonyulás következtében: **Dagad a szíve, Felhúzza az orrát, Nagy a májam! Akkora a fejem, mint egy ház.**

5.6. Sokkal későbbi keletű, de nagyon érdekes a „gépezet”- metaforacsoport, amelynek mélyén az óra vagy más szerkezet asszociációi képződnek meg: **Megállt bennem az ütő, Üti a szíve a tizenkettőt (szerelmes), Föltekeri az esztét, Megáll az eszem, Hiányzik egy kereke.**

5.7. Általános a kint és a bent oppozíciójának képlete, miközben a belső lényeket valamely szerv szimbolizálja: **Hamis a mája, Más a lépe, más a képe, Ami szíven, az a száján, Kiteszi a szívét, A gyomrából gyűlöli, A veséjébe lát valakinek, A vérévé vált.**

5.8. Nyilván már későbbi, műveltségi befolyásra, más nyelvi közvetítéssel megjelennek lelkifolyamatok jelképeiként orvosilag is megfigyelt fiziológiai folyamatok: **Elönti az epe, Epét okád valakire, Megfakasztja valaki epéjét, Igyekszik, hogy majd leszakad a lépe, Rossz májúj, Mindjárt infarktust kapok.**

6. A jelenlegi vizsgálatok alapján nem tudjuk, mennyire él a mai nyelvben ez a jelentés- és jelképződés. Ehhez az élőbeszéd szolgáltathat adalékokat. Új argószintű képződményeinek egyelőre nem igen örülünk, mint amilyen a **Felment bennem a pumpa.**

EGY SZINONIMACSOPORT TÖRTÉNETI VIZSGÁLATÁNAK TANULSÁGAI

RAJSLI ILONA

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1994. november 23.

A Bárczi-életmű előtti tisztelgés, emlékének a megbecsülése egyben arra is ösztönzi a mindenkori utódokat, hogy napi teendőik közepette elidőzzenek kissé a nem múltó, az elévülhetetlen értékek: nyelvünk és művelődésünk múltjának kincsei felett.

A **Magyar szófejtő szótár** (1941), A **magyar szókincs eredete** (1951), a Tihanyi Apátság Alapítólevelének monografikus feldolgozása, A **magyar nyelv életrajza** (1963), amely generációknak lett nemcsak tankönyve, de izgalmas olvasmánya is, továbbá a Halotti Beszédet részletesen feldolgozó előadássorozat mind-mind éppen ilyen maradandó értékeink.

Bárczi Géza mindenekelőtt ízig-vérig nyelvtörténész volt; a nyelv változásának vizsgálatában mind a hazai, mind a külföldi nyelvtörténeti módszereket, irányzatokat igen elasztikusan alkalmazta, s eredményeivel megcáfolta a korábbi nyelvésziskolák szinkroniát-diakroniát mereven szembeállító, egysíkú és egyszínű kizárólagosságát.

Bárczi Géza „szófejtő” elvei, módszerei arra tanítanak, hogy a steril/el-szigetelt nyelvi adatolás helyett kontextusba, kommunikációs szituációba ágyazva figyeljük meg a vizsgálandó jelenséget.

Kitűnő korpuszt képeznek a többkomponensű nyelvtörténeti elemzéshez a korai magyar kódexek párhuzamos szövegrészei, amelyekben mind az azonosság, az átfedés, mind pedig a különbség, az eltérés sokatmondó.

Az alábbiakban egy szűk fogalomcsoport elemeinek jelentés- és használati körét, kapcsolódási értékeit kísérem meg körülírni -- amihez a kiindulási alapot a **vagy** névszónak gyér, időben és térben körülhatárolható előfordulása adta.

E szó használatára a Bécsi Kódexből van legtöbb adatunk (összesen 7 adat az egész könyvben), a Münchener Kódexben 4 adatot jegyzett fel Nyíri Antal, elenyésző számú példa van még az Apor- és a Döbrentei Kódexben.

Első pillantásra egyszerűnek tűnik a szómagyarázat és az értelmezés: a **vagy** névszó a **van** szócsaládjába tartozik, a létige eredetibb, **-n** rag nélküli 3. személyű affrikációs igealakjával lehet azonos – ahogyan pl. az Ómagyar Mária-síralom szövegében is a **legyen** helyett még a rövidebb formát találjuk: **Keguggethuk fyomnok/ne leg, kegulm mogomnok**.

A **vagy** névszó adatait a TESz. a **vagyon** szócikkében tárgyalja, ugyanakkor utal a szó eredetibb, a létigéhez közelebb álló, általánosabb jelentésére is. Károly Sándor a Bécsi Kódex nyelvтанában a szó mindegyik szövegbeli előfordulását a **vagyon** értelemmre vezeti le. Nyíri Antal a Münchener Kódex magyar–latin szótárában már árnyalja a szó jelentését, mégpedig a fordítás korában használatos Vulgata segítségével három jelentésárnyalatot különböztet meg: **mammona, -ae; facultas, -atis; és substantia, -ae**.

Vizsgálódásaink során bővíteni tudtuk e jelentések sorát. Adatainkból legtöbb esetben a 'birtok; jószág' jelentés következtethető ki, amelynek a latinban a **res, rei; a bonum, -i** a megfelelője. Pl. **i*tent tizteli... arannal es ezu*tel es dragalatus kouel es dragalatus** vagoockal BK 165(38); latin megfelelője: **Deum... colet auro et argento, et lapide pretioso, rebusque pretiosis**. Ugyanezen a szöveghelyen Károlyi Gáspárnál egy mára már szintén nagymértékű jelentésszűkülést megért kifejezés áll: **tiszteli aranynyal, ezüsttel, drágakövekkel és kívánatos állatokkal**. Az **állat** származékszó – akárcsak a **vagy**, illetve a **vagyon** szavak –, a 'létező dolog' alapjelentésből indult ki, a képzés alapját pedig a 'létezik' jelentésű **áll** ige képezte. Hasonló irányú jelentésfejlődés tapasztalható tehát e két névszónál, s ami még figyelemre méltó, hogy a jelentésszűkülést mindkét esetben elősegíti a jelzős szerkezet jelzője is: **drágalátos vagyokkal; kívánatos állatokkal**, míg az 1976-i Bibliában már egy szó található: **kincsekkel**.

A vizsgált szinonimakört gazdagítja a Keszthelyi Kódex egy adata, amelyben az Apor-kódex zsoltársora: **Vege v*uraba o vagat** 81(11) így hangzik: **kwchon ado meg twdakozyek w neky mynden yozagyrol** 303(11). A **jószág** névszó legkorábbi jelentése általános jellegű volt: 'anyagi javak; vagyon' értelmű. Már a Jókai-kódexben ezt olvashatjuk: **vr Bernald mindenemew io3agat elo3ta** (7); ebből az egyes részletezőbb jelentések ráértelessel fejlődtek, pl. **lában jószág, fekvő jószág** 'földbirtok' stb.

Ugyanúgy 'vagyon; ingóság' jelentéssel vettük át eredetileg a bajor-osztrák nyelvből a **marha** szavunkat. Pl. az Érdy-kódexben: **Meg foztattanak vala mynden yozagoktwl es morhayoktwl** (361), vagy Pázmánynál: **nints e világon drágább marha a mi lelkünknel** (Préd. 382).

A fent idézett példák nagyrészt valós, fizikai értelemben is megfogható javakról szólnak, a **vagy** névszó tehát itt egy meghatározott szituációban fordul elő; gyakran van a kontextusban szó rablásról, fosztogatásról; vagyonelosztásról, viszálykodásról. Pl. **Kiket mikoron megoltekuolna o vagoobol fozlatot** [tehát zsákmányt] **tenniec nem akaranac** BK 68(10).

A **vagy** névszó jelentése néhány adatban a Nyíri által is említett latin **mammona**, -ae. Pl. **aliko**atok tu magatocnac baratocat e hami**agnac** vagabol MK 75 ra 9. Mint a példából látjuk, itt már a szójelentés elvont, áttételes értékű. A Vulgata megfelelő helyén a **mammona**, -ae szót találjuk, ennek jelentése Bakos szótárában: nyereségvágy, bálványként imádott pénz, gazdagság. Maga a név a régi asszírok pénz- és bőségistene nevéből maradt az utókorra. A fellelt példákban negatív jellegű szövegkörnyezetben fordul elő a neki megfelelő magyar **vagy** szó: **hamisságnak vagyából, a hamis vagyban hívók**. Talán éppen e szó többletinformációjának köszönhető, hogy a **sammon** kifejezés bekerült a legújabb bibliafordítás szövegébe is, többet mond, mint a **vagyon, javak**. A **mammon** egyrészt a **talentum**-hoz hasonló, fel lehet használni jóra is, rosszra is; más bibliai helyeken viszont egyértelműen a bálványimádás szimbóluma: Nem szolgálhattok az Istennek is, a Mammonnak is. Mt 6,24.

Tovább elemezve a **vagy** szó jelentésárnyalatait korai kódexeinkben, a mind általánosabb értelmű **facultas**, -atis, illetve **substantia**, -ae megfelelőket találjuk. Árnyalatnyi különbség közöttük talán az, hogy az előbbi kifejezés a **vagyon** egészére utal, tehát 'összvagyon'. Ilyen adatunk pl. **kic 3olgalnac uala oneki o** vagocbol MK 63 rb 3.; que ministrabant ei de facultatibus suis. A másik jelentés (**substantia**, -ae) még tágabb jellegű, annyit jelent, hogy 'ami létező; állag'. Példáink: **Ha ember mind hazabeli vagat adnaia zereteter** DöbrK. 483(7); tehát mindenét, amiye van, amivel rendelkezik. Jól példázza ez utóbbi jelentésárnyalat lényegét az a latin példa, amelyben a magyar **vagy** szó megfelelőjeként nem ugyancsak főnév, hanem egy egész szerkezet áll: **v**ed minden** vagat DöbrK. 512(11); tange cuncta, **quae possidet**, tehát ez nyers fordításban: 'vegyél el mindent, amit birtokol'.

Substantia jelentésben gyakran megjelenik a vizsgált szövegekben a nyelvünkben is többes számúvá rögzült **javak** főnév. A következő adatban értelemkiegészítő, sőt összefoglaló szerepe van a szónak: **elragadac o vagokat auag o iavokat** BK 75(6).

A létigei eredet felé közelítenek a **vagy** főnévnek azok a szövegbeli előfordulásai, amelyek későbbi megfelelőiben már nem jelenik meg a felsorolt jelentések egyike sem külön szóval, szószerint, hanem beépül a szövegbe, a kontextusba. A Bécsi Kódex-beli adat: **menden** vagnak **bosegeben sokakat olmeg** 154(25); (in copia rerum omnium occidet plurimos) Károlynál így hangzik: **hirtelen elveszt sokakat**; a 76-i Bibliában: **minden lelki ismeretfurdalás nélkül sokakat megöl**. Különösen ez utóbbi magyarázat újszerű, mondhatnánk merészen eltérő a Vulgátától.

Visszatérve a **vagy** névszó **substantia**, -ae jelentéséhez, egyben a **vagyon** szó koraibb, eredetibb jelentéséhez is eljutottunk, tehát 'létező; meglevő'. A **vagy** eredeti, rövid változatú névszónak azonban még egy specifikus szerepkörét ismerjük nyelvünk történetében. Ahhoz azonban egészen vissza kell lapoznunk a XII- -XIII. századi szórványainkhoz, pontosabban a Dö-

mősi prépostság adományleveléhez (1138/1329), amelyben a **vagy** utótagú óvónevek tudomásunk szerinti első előfordulása adatolható: ez a **Mawag**, illetve **Mavog**, amelyet kétféleképpen is értelmezhetünk: **Ma-vagy**, illetve **Ma-van**. Más szórványemlékekben a **Numuogi** [Nümvogy] (1211): **Nem-vagy** óvónevet találjuk, de Fehértói Katalin egész sor óvónevet említ Árpád-kori kis személynévtárában. A névmágia szerepét látjuk itt, a gonosz szellemektől, démonoktól való félelem adatta az ilyen neveket; úgy próbálták az ártó szellemet távol tartani az újszülöttről, hogy a 'nem létező' értelmet adták a névnek. Egyéb példa még erre a **Nemél**, **Nemvaló**, de adtak más típusú óvónevet is: **Ajándék**, **Vendég**, **Csúnya**, **Beteg** stb.

Az óvóneveken kívül a **vagy** szónak egyéb képzett formáit is megtalálhatjuk az ómagyar korban. Ilyen pl. a **vagyos** alak, amely az oklevelek kételemű személyneveiben fordul elő a XIII. századtól: pl. **Nicolaus Vagus**, **Paulo Wagyos**. A vagyoni állapotra utaló névelem jelzőként kapcsolódik a keresztnévhez, tipikus példája ez annak a korabeli névadási divatnak, amikor a világi (pogány) és az egyházi névadás olvadt egységbe.

A **vagyos**, tehát 'tehetős; jó módú' jelentésű képzett forma mellett ott volt a korai magyarban a **vagytalan** is, jóllehet az egyetlen eddig fellelt forrásból, a Döbrentei Kódex (154) szövegéből nem annyira a vagyoni állapot hiánya, mint inkább egy szélesebb jelentéskörű 'ínség, rászorultság, kiszolgáltatottság' érteleme dekódolható: **Itil'etek vagtalanak es arvanak, igazohatok alazatost es zegent, ragagatok ki es a vagtalan binosoknec kezebol zabadohatok meg** (154); **zegen es vagtalan dyčerendok te nevedet** 140(21).

Ezek az adatok egyben a fordító szerzetes nyelvújító törekvését is mutatják, őt ugyanis a latin árnyalás szinonimaalkotásra kényszerítette, még ha rövid életűnek is bizonyult az alkotása.

A vizsgált szinonimacsoport ezzel még korántsem tekinthető teljesnek. Kódexeink, azok kevésbé feltárt darabjai, valamint a gyéren közölt, messze tájakon őrzött vagy itthon, s mégis az elérhetetlenségbe burkolt nyelvemlékeink még sok új, feltáratlan adatot, összefüggést tartogatnak.

A SZÓKINC S VÁLTOZÉKONYSÁGA

ANDRIĆ EDIT

Bölcshszettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1994. november 23.

Dolgozatom címéről nyilván mindenki, aki valamelyest ismeri Bárczi Géza munkásságát, ráismert legjelentősebb nyelvészeink egyikének előadascímére. Az eddigiekből is kiderült már, hogy nyelvészettünknek nincs is olyan ága, amellyel ő ne foglalkozott volna teljes odaadással, részletességgel, kellő tudományos megalapozottsággal. Legszívesebben a nyelvtörténeti kérdések foglalkoztatták, de ugyanolyan buzgón tanulmányozta a hangtani, alaktani, mondattani, stilisztikai, szókészlettani és nyelvművelési problémákat is.

A nyelv társadalmi jelenség, az emberek közötti érintkezés eszközét képezi, ezért fejlődése szorosan összefügg az adott társadalom és a társadalmi rendszer fejlődésével. A nyelv minden szintjén észlelhetők változások és a nyelvtörténet feladata, hogy feltárja a nyelvben uralkodott korábbi állapotokat és nyomon kövesse ezeket a változásokat. A nyelv legdinamikusabb szintje a szókészlet, állandó fejlődésnek, gazdagodásnak van kitéve, a társadalomban végbement módosulásokhoz igazodva adaptálódik a mindennapi beszédsszükséglethez. Az ember napról napra új tárgyakat, gépeket, eszközöket teremt, új tevékenységekkel ismerkedik meg, új ismeretekre tesz szert, s ennek következtében elkerülhetetlenné válik az új szavak keletkezése és a szókészletbe való bekerülése. Ugyanakkor bizonyos szavak idővel kihalnak, elvesztik aktualitásukat. Bárczi tanulmányából idézek: „... a szókincs a nyelv legkevésbé állandó része, minthogy nemcsak belső, önmagában megfeyjthető módosulásoknak, de főleg idegen hatásokon alapuló változásoknak legjobban ki van téve. A szókincs alkotta rendszer ugyanis jóval lazább, mint akár a hangrendszer, akár pl. a név- vagy igeragozási rendszer. Minden egyes szó beletartozik ugyan valamilyen csoportba; tagja egy etimológiai sornak, ... s rendszerint tagja több, asszociációs kapcsolatokkal összefüggő sornak is, ... s e különféle sorok egymással

is valahogyan összefüggnek. Az egész összefüggés azonban oly laza, ... hogy egyrészt egy szó kihullása nem zavarja meg a rendszert, másrészt egy idegen elem behatolása sem érinti lényegesen a már meglevő szókészletet, hanem könnyen beilleszkedik számos fennálló asszociatív kapcsolatba, s maga egy új etimológiai sort indít meg.” (Bárczi Géza: **A magyar nyelv múltja és jelene**. Gondolat Kiadó, Budapest, 1980, 155. old.)

A nyelvbe bekerülő szavak eredete többféle lehet, vagy mi magunk alkotjuk őket, vagy pedig egyszerűen átvesszük azokat valamely idegen nyelvből. A társadalom nem elszigetelt közösség, művelődési, politikai, gazdasági és más hatásoknak, érintkezéseknek van kitéve. Ilyen hatások következményeként a szavak átlépik a nemzeti határokat. Sőt, egy nyelv-közösségen belül is különbség tapasztalható az egyes területek szókészletében. Így az anyaországban a nyelvhasználat gyakran eltér annak kívüleső részétől, mivel az államnyelv az utóbbira érthetően sokkal nagyobb hatást gyakorol mint pl. a szomszédos népek nyelve vagy valamilyen más idegen nyelv. Ezúttal a köznyelvi nyelvhasználatra gondolok és nem a nyelvjárási eltérésekre, bár a köznyelv és a nyelvjárás, valamint a rétegnyelvek szókincsének kölcsönhatása sem jelentéktelen a szókincsalakulás szempontjából.

Tehát szókincsgyarapodásunk egyik legelterjedtebb formája az alaki tükrözés, amikor valamely idegen nyelvből veszünk át szavakat, s ilyenkor idegen szavakról vagy pedig kölcsönszavakról beszélünk, attól függően, hogy van vagy nincs rá megfelelő, már elfogadott kifejezés a nyelvünkben. Az, hogy a nyelvhasználó közösség területileg az anyaországban él-e vagy annak határain kívül maradt és mint kisebbségi nyelv létezik, szintén döntően befolyásolja a szókölcönzés módját. Arra gondolok itt, hogy bizonyos nemzetközi idegen szavak megvannak ugyan Magyarországon is, de a jugoszláviai magyar nyelvbe való bekerülésükkor rájuk üti bélyegét a szerb nyelv is, mivel gyakran annak közvetítésével kerül sor a befogadásukra, vagy pedig utólagos hatást fejt ki rájuk. Minden nyelvnek megvan a maga módja és ismérve a tükröztetésre, bizonyos belső törvényszerűségek, normák alapján teszi ezt. A szerb nyelv ugyanis sokkal toleránsabb az idegen szavak átvétele és használata tekintetében mint a magyar. A kétnyelvű közösségben élő és dolgozó személy többnyire úgy érzi, hogy ha a szerbben helyes és indokolt valamely idegen szó használata, akkor miért lenne helytelen a magyar nyelvben. Azt azonban szem elől téveszti, hogy a szerb nyelvben esetleg nincs megfelelő kifejezés, amellyel az idegen szót behelyettesíthetné, a magyarban viszont van rá nagyon is jó szavunk. Arról nem is beszélve, hogy az államnyelv a saját törvényeinek, nyelvi normáinak megfelelően honosítja meg a többnyire görög, latin, török és az utóbbi időben mind gyakrabban angol, francia szavakat.

Ezért fordul elő tehát, hogy a vajdasági magyar nyelv egyrészt hemzseg az idegen szavaktól, másrészt pedig az egyébként közkeletű nemzetközi szavakat helytelenül használjuk (pl. elhagyjuk a latinos végződéseket és a szerb nyelv szelleméhez igazodott alakokat terjesztjük).

A helytelen tükröztetés azonban nemcsak a szavak hangalakjára vonatkozik. Az idegen szavaknak, éppúgy mint sok más magyar szónak olykor több jelentése is van. Megtörténik, hogy egy meghatározott nyelvi jel nyelvenként mást jelent. Ez többféleképpen magyarázható: egy többjelentésű idegen szó más- más jelentésben honosodott meg különböző nyelvekben, vagy pedig a szó tükröztetése után rendelünk hozzá más jelentéseket is a célnyelvben. Van még egy harmadik lehetőség – az egyik nyelv átvette a szónak a forrásnyelvben ismeretes minden jelentését, a másik azonban csak a legelterjedtebb használatához fűződött. Gyűjtésem közben ugyanis olyan példákra akadtam, amelyekkel kapcsolatban területünkön (újra a szerb nyelv hatására) olyan jelentés terjedt el, amelyet a magyarországi szó nem ismer. Pl. az akció szó olyan elvont fogalmakat jelöl, mint amilyen a tett, cselekedet, de a magyarban három olyan jelentése is van, amelyek közül a szerbben egy sem fordul elő (politikai, színházi, valamint fizikai és vegyi értelem). Ezzel szemben a magyarban e szó közgazdasági jelentése nincs meg: bizonyos tőkével való részvétel a kereskedelmi vagy gazdasági vállalatban, az erről készült dokumentum, részesedés, részvény értelmezés. Területünkön azonban éppen ilyen jelentésben gyakori, sőt divatszónak számít a részvénytársaságok elburjánzása következtében.

A kompozíció a szerbben többek között szerelvényt is jelent és ilyen értelemben, sajnos, gyakran előfordul a vajdasági magyarok nyelvhasználatában.

A manifesztáció szó a magyar és szerb idegen szavak szótára szerint ki nyilatkoztatást, kijelentést, megnyilvánulást, érvényre, felszínre jutást, tüntetést jelent. A szerbben azonban az utóbbi időben a rendezvény, ünnepség értelemben gyakori és ennek hatására a magyarban is sokszor előfordul.

A minimalizál igét elsősorban meg sem lehet találni az idegen szavak szótárában, csak a minimalizmus főnév és a minimalista melléknév van meg. A szövegkörnyezetből következtetve állapítottam meg, hogy „elhanyagol” jelentésben használják: „Teljesen minimalizálta a tényt, hogy ő tulajdonképpen a baloldal jelöltje”.

A reprezentáció képviselőt jelent, vagy pedig valakinek hivatali állásával, hivatásával együtt járó hagyományos formákhoz kötött módon való magatartását, ténykedését. A szerb nyelv hatására a területünkön élő magyarok nyelvhasználatában mind gyakoribb a sportszakszókénti alkalmazása, ugyanis a válogatottat, a válogatott játékosokat illetik ezzel a latin eredetű kifejezéssel. A reprezentációnak a képviselő jelentéséből adódóan fejlődött ki egy szűkebb jelentése is, amit legjobban az amúgy is széleskörűen elterjedt reprezentációs anyag jelzős főnévvel érzékeltethetünk. Ezzel együtt terjedt el a reprezentációs költségek fogalom is.

A szelektor szót a magyar szótár mezőgazdasági és híradástechnikai értelemben tartja számon, nálunk azonban a sporttal kapcsolatos kontextus-

ban használatos, éspedig a játékosokat válogató, kiválasztó személy megnevezésére.

Megtörténik, hogy olyan szavakat is használunk, amelyeknek nem is tudjuk pontosan a jelentését, mert az idegen szó gyakori és sokszor helytelen használata folytán elhomályosul az eredeti szó képe. Egyszerűen beleillik bizonyos szövegkörnyezetbe, meghatározott szavak társaságában, megkövesedett szókapcsolatokban hallottuk őket, így rögzítjük tudatunkban és ezért alkalmazzuk.

A néhány évvel ezelőtt Újvidéken végzett kutatásaim alapján elmondhatom, hogy az itt használt idegen szavak 64,77%-a latin eredetű. Ezt követik a latin–görög (8,33%), görög (6,43%), francia (8,33%) eredetű szavak. Újabban az angolból (2,28%) bekerülő szavak is divatosak.

Szófaji megoszlás tekintetében főnévből van a legtöbb (65,16%), ezt követik a melléknevek (24,51%), és az igék (8,38%), de meglepően sok a kettős szófajú szó is (1,5%). Ezek ugyanis tulajdonságot jelölnek, de egyben a tulajdonsággal rendelkező személyt, vagy a vele kapcsolatos fogalmat is jelölik: agrár, grafikus, generális, elit, teoretikus...

Területünkön a szerb nemcsak közvetítő, de forrásnyelv is egyben. Különösen a társalgási köznyelvben hódít mind nagyobb sikerrel. A legtöbb szerb szó hazánk társadalmi-politikai berendezésével, valamint a közigazgatással kapcsolatos (szkupstina, szábor, opstina, szamodoprinosz, dopisz, potvrda, poszlovnik...). Gyakorisági szempontból második helyen a közszükségleti cikkek megnevezése áll (majica, trénerka, slág, szok, grejalica, rázvodnik...). Gyakoriak még a kereskedelem, áruforgalom, ipar, oktatás, katonaság, közlekedés, sport tárgykörébe tartozó kifejezések, valamint az elvont dolgokat jelölő szavak.

A szerbből legtöbb főnevet tükröztetünk (83,22%), ezután az igék következnek (13,32%), majd a melléknevek (2,50%). Nemcsak szavakat, hanem szerb szólásokat, állandósult szókapcsolatokat is használunk: Ako Bog da (Ha Isten is úgy akarja), kobajági (színleg); bez veze (összefüggéstelen), Bog te pita (Isten tudja), bez brige (légy nyugodt), csaszna récs (becsület szó), návrát-nánosz (elsiet, hirtelen), vrlo vázsno (nem fontos), alal vera (le a kalappal), povuci-potegni, puji pike ne vázsi (nem érvényes, érvénytelen)...

Ezeket nemcsak megszokásból használjuk, hanem értjük is és jelentésüknek megfelelően alkalmazzuk őket a mindennapi beszédben. Egyébként a szerb szavak természetesen könnyebben hatolnak be a városban élő magyarok nyelvébe mint a többé-kevésbé homogén falusi környezetben élőkébe.

Az idegen szavakról tehát elmondhatjuk, hogy nem lehet őket mellőzni, mindenképpen szükségünk van rájuk, egy bizonyos fokig gazdagítják nyelvünket (ami tulajdonképpen egyetlen céljuk, értelmük). Itt konkrétan azokra a szavakra gondolok, amelyeknek a magyar nyelvben nincs megfelelőjük. A széleskörűen elterjedt idegen szavak, amelyek magyarul is kife-

vezethető, bizonyos szöveggörnyezetben megállják helyüket, helyenként jól fel lehet őket használni. A probléma ott kezdődik, amikor ezek a szavak eluralkodnak nyelvhasználatunkon. Az idegen szó átvétele tehát, bár gyakran valódi szükségletek váltják ki, nem okvetlenül jelent gazdagodást, ki-szoríthatja ugyanis a már meglevő magyar szavak használatát.

Az alaki tükrözésen kívül a szókészlet gazdagodásának másik legelterjedtebb módja a tartalmi tükrözéssel, fordítással való szóalkotás. Ez különösen a terminológiára vonatkozik. Olykor olyan jelenségekre akadunk, amelyet meg kell neveznünk, de az idegen szó átvétele alkalmatlan. Leginkább összetett szóalakokról, képzett szavakról van szó, amelyet elemenként, szóról szóra fordítunk le. Gondoljunk csak az új számítástechnikai terminológiára. Nagyobb részük megállja helyüket, mert fordításkor a cél-nyelv szerkesztésmódját tartjuk tiszteletben. Ezek idővel meghonosodnak és beépülnek alapszókincsünkbe. Vannak közöttük azonban helytelen, logikátlan, redundáns, fölösleges elemeket tartalmazó kifejezések. Hogy csak a területünkön leggyakrabban jelentkező példákat említsem: ilyen a népvédelem a honvédelem helyett, a grafikai munkás a nyomdász helyett, az alkoholos ital a szeszes ital helyett, a nyilvános vita a közvita helyett.

A tartalmi túlfordítás is gyakori. Az építészeti telek kifejezés első eleme fölösleges, mert a telek jelentése már tartalmazza, hogy olyan területről van szó, amelynek építészeti rendeltetése van, ugyanaz a helyzet az állati takarmánnyal is, mert a takarmány magába foglalja, hogy állatok eledeléről van szó stb.

A nyelvben meghonosodó új lexikális egység először a peremszókincsbe kerül be és rendszeres használata útján lassan bekerülhet az alapszókincsbe, idővel etimológiai sorokat hozhatnak létre.

A szókincsnek vannak olyan elemei is, amelyek idővel kivesznek. Eltűnik a fogalom, a tárgy, amelyet jelölnek, így nincs rájuk többé szükségünk. Gondoljunk itt pl. a rendszerváltások következtében beállt társadalmi, gazdasági változásokra, vagy pedig a divattárgyakra, illetve a divattal kapcsolatos szavakra. Jusszon eszünkbe a legfrissebb példa: Jugoszláviában a társult munka, az öngazgatás rendszerének beszüntetésével eltűntek a vele kapcsolatos kifejezések is, mint amilyen a társultmunka-alapszervezet, öngazgatási érdekközösség, társadalmi megállapodás, öngazgatási meg-egyezés, vagy pedig a rokonsággal kapcsolatos rég kihalt szavak mint az ángy, lér, süv. Az utóbbiak még elvértve, csak néhány nyelvjárásban élnek tovább.

Előadásomat egy Bárczi idézettel fejezem be: „Társadalmi funkciójánál fogva a nyelv nemcsak egy adott nemzedék egy nyelvű társadalmát kapcsolja egybe, de az egymást követő nemzedékek között is hidat ver, lehetővé téve, hogy a gazdasági, társadalmi és művelődési vívmányok átadhatók legyenek, az előző korok tapasztalatainak értékes része pusztulásba ne menjen... Az idegen szavak túlnyomó része az anyagi élet javulásáról, a szellemi látóhatár tágulásáról tesz tanúságot. A szókincsnek ez a kettős vo-

nása, hogy régít megőriz (gyakran új tartalommal töltve meg), és újat bő-
ségesen vesz fel, azzal a következménnyel jár, hogy a nyelv a nép gazdasá-
gi, társadalmi és művelődési történetének letéteményese, melyből elmúlt
korok nagy változásaira és lassú fejlődésére lehet következtetni.” (Uo.
158. és 159. old.)

„SZÉPSZAVÚ HATTYÚK KÖZT...” – NYELVMŰVELÉS KISEBBSÉGBEN

KATONA EDIT

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1994. november 23.

„Szépszavú hattyúk közt gágog a szám libaként.”
(Janus Pannonius)

„Nem fizették ki a megígért pénzeket”, „Az albánok nem mentek ki a választásokra”, olvasom az újságban; „A miniszter nem volt elragadtatva a légitársaságok gondolatával”, hallgatom a rádióban. S máris kattog az agyam, számolom magamban a hibákat. A hibákat? – kapom rajta magamat az iskolás felfogáson. Egy pillanatra ismét elmerengek ezen az agyonrágott kérdésen: mi is a hiba? Anélkül, hogy a normához való igazodásról szóló szentenciákat ismételném, a sokszor kibogozhatatlannak tűnő normadefiníciókat idézném, meg kell állapítanom, hogy nekem mint kisebbségi nyelvművelőnek elsősorban természetesen az anyaországi művelt nyelvhasználat jelenti a normát. Bár egyre leplezetlenebb kárörömmel állapíthatom meg, hogy a „pénzek” és a „választások” használata, ha kisebb mértékben is, mint nálunk (ott még hallani pénzről, pénzösszegekről, választásról is), de utat tört magának a televízióban, rádióban egyaránt (a magyar napilapokat kevésbé áll módomban tanulmányozni). Mi még egyelőre a tekintetben vagyunk „előnyben”, hogy az elnökválasztásról is többes számban, tehát elnökválasztásokról beszélünk, annyira hajszoljuk a pluralizmust. S ha hallja az ember a Magyarországon terjedő többesszámozást, sutba vághatja azokat a szépen megfogalmazott, szótárak adatain felépített, sok fejtöréssel felállított nézeteit, miszerint a magyar nyelv a pénzt mint fizetőeszközt (annak bármely nemes, értékes vagy értéktelen fajtáját) főleg fogalmi valójában fogja föl, s ezért beszél pénzről, míg a többes számhoz különben is vonzódó szerbhorvát nyelv anyagi minőségében,

megszámlálható egységként értelmezi a pénzt, s ezért emlegetnek szerbül márkákat, pénzeket, forintokat.

S hogy mennyire igaz, hogy a nyelvünkben csak képes értelemben szokás dollárokról, márkákról, pénzekről szólni, különösen érezhettük a Magyar Televízió Panoráma c. műsorában, amikor a guruló dollárokról (a volt KGST-országok Moszkvának befizetett sarcáról) volt szó. Lám, itt megszemélyesítve, a vizualitás növelésére valóban jól szolgál a többes szám. Szinte látjuk, hogy vándorútra kelnek a pénzérmék. De különben csak pénzről, márkáról, forintról illene szót ejteni, hacsak nem akarunk a valamikori középkori énekmondók szintén fordításokon nevelkedett modorában, „az jó forintokról” beszélni. Hogy mi lehet az oka annak, hogy egyre többen beszélnek a pénzről többes számban odaát is: az idegen nyelvi hatás, vagy hogy a pénz más fogalmak jelentését is felveszi, ill. hogy egyre többen gondolkodnak pénzkötegekben, nem tudni. De való igaz, hogy mind többször hallunk pénzekről a TV-ben, rádióban, persze márkákról még csak elvétve, de talán azt is kívádjuk. S hogy a választásokon (ha néha többes számban is) egyelőre még csak részt vesznek, s máshova mennek ki, ez még lehet, hogy csak a tájékozatlanság jele (vagyis ilyen jellegű nyelvi hatás még nem gyűrűzött be hozzájuk)...

Ha valaki úgy érezné, hogy az iróniám már átlépte a megengedett határt, megnyugtathatom (ha ez megnyugtató), hogy csak a keserűség, a tehetetlenség csordogál vagy talán inkább fröcsköl ily módon belőlem.

Hogy nincs meg bennem a kellő komolyság, a bölcs megbocsátás és előrelátás, s egy szilárdan kialakított nézet arról, hogyan lehetne nyelvünket megreformálni, megvédeni ahogy azt a fokozatosság elvét szem előtt tartva Bárczi Géza a sportnyelvújítás sikereit összegezve, és az újabb feladatokra buzdítva tette? Kétségtelen, sokkal több bennem a bizonytalanság most, hogy a kérdéskörbe már jobban belemelegedtem, mint az első néhány száz cédula kiírásakor, amikor a jogos aggodalom a fékezhetetlen dühvel párosult még bennem. Hisz azóta nyelvészeti tanácskozásokon neves nyelvészek szájából azt hallottam, hogy a suksüközés ártatlan hiba, a szerbből átvett egy-egy frazeológiai egység meg egyenesen jópofa, s különben is, jegyezte meg egy magyarországi kolléga a sportnyelvi klisék másolásáról tartott előadásom után, mi még igazán elégedettek lehetünk, gondoljunk csak az amerikai magyarokra.

Magyarországi nyelvészek is gyakran elvitatkoznak azon, mihez kellene tartania magát a kisebbségi nyelvművelőnek. Tolcsvay N. Gábor pl. megrója kisebbségi társát, hogy mindenáron az anyaországi nyelvhasználathoz akarja hasonlítani környezete nyelvét. Míg Grétsy László Tolcsvayt figyelmezteti, hogy mi jöhet avatkozik bele abba, mit tart egy kisebbségi helyesnek. Bizony. Mi is a helyes? Mi a hiba? Az élőnyelvi kutatók ezt a kérdést általában sokkal szabadabban kezelik, mint a szabályokat alkotó, a nyelvi rendszer megbomlásától tartó nyelvművelők. Kontra Miklós pl. már írásának címében is jelzi (**Természetesen, hogy nem hiba**), hogy már nem

hibának, hanem nyelvi változásnak tartja a két nyelvi forma: természetes, hogy nem hiba, és a természetesen nem hiba összevonásából keletkező új alakot, mivel a mindennapi gyakorlatban tapasztalja, hogy az adatközlők és a lesből megfigyelt akaratlan adatközlők, intézetének munkatársai akadémiai előadásokon és magánbeszélgetéseikben is ezt a hibrid alakot használják.

Nem hiba, mondja Kontra (bár egy tavalyi felmérésem során a megkérdezettek igen nagy száma elutasította ezt az alakot), nem hiba, mert a művelt emberek fontos közéleti, sőt nyelvészeti tárgyú írásaikban is használják, hogy az utca emberéről ne is beszéljünk. Hiba, mondják a nyelv művelők, hisz kár volna két teljesen különböző nyelvi formát kontaminálni. A neológusok és ortológusok harca örök, véget nem érő vita, és az ítéletet majd úgyis a jövő hozza meg. Tehát, ha azt mondják, nincs régiebb a tegnapi újságnál, nincs mulandóbb igazság egy minden oldalról megtámogatott nyelv művelői szabálynál. Nem hiába fogalmaz óvatosan Lőrincze az ún. nákolásról szólva, ma még hibának számít, mondja. S hogy mégis folyvást küszködni kell, mondhatjuk Petőfivel, természetesen. S különösen nekünk, mert nem elégedhetünk meg annyival, hogy nyelvtudásunk felülmúlja az amerikai magyarokét, s hogy egy-egy szerb frazeológiai egység egyenesen jópofa. Jópofa lehetne és nyelvi gazdagodás, ha nem a megfelelő magyar szinonimák rovására uralkodna el. Az egymás mellett élő népek mindig vesznek át egymás nyelvéből sommásnak, frappánsnak ható fordulatokat változatlan formában. Úgy is tekinthetnénk ezekre, mint a latin szólásokra, ha nem sokasodnak, uralkodnak el beszédünkben.

A tükrökifejezéseket sokan azzal védik, hogy az információátadás megtörténik általuk is. Szerintük a hírközlésnél ez az egyetlen kritérium. Ha azt olvassuk az újságban az egyik színésznőről, hogy – „már régen aludt ezzel a kölyökkel” – az információt megértjük, egyrészt a szerb példa ismerete, másrészt a tartalom nyilvánvalósága miatt. De vajon követnünk kell-e a hasonló tükrözéseket? Minden nép sajátos módon nevez meg bizonyos tabutémákat. A szerb azt mondja: aludt vele, a magyar azt, hogy lefeküdt vele, mind a kettőnek kialakult az átvitt értelmű jelentése, mert ki állíthatná, hogy maga az elsődleges jelentés sikamlós lehetett. De hát éppen ez különbözteti meg a nyelveket, hogy egy-egy nép sajátos észjárását tükrözik. Így van ez nemcsak a nyelvek, hanem a nyelvjárások szintjén is, hisz tudjuk, hogy egyes nyelvterületeken a – „kivel beszélgetsz”, „beszélgetsz azzal a lánnyal” – is egészen más tartalmat hordoz, mint például nálunk.

Ilyenkor érezhetjük, hogy a nyelv mennyire képviseli egy közösség elfogását, gondolkodásmódját, hagyományait. Bizonyos dolgokhoz más képzetek és más nyelvi formák kapcsolódnak az egyik és a másik nyelvben.

Mikor az egyik helyi vezetőtől azt hallottuk, hogy – „ő már rögtön föl-emelte a kezét, mikor leváltották” – nyilván nem arra kellett gondolnunk, hogy megadta magát, és felemelt kezekkel kivonult a teremből két marcon a ór kíséretében, hanem csak hogy csapat-papot otthagytott, nem törődött

tovább semmivel (digao je ruku od svega). Itt aztán már az információátadás sem történik meg egészen biztosan. Hát igen, az állandósult szókapcsolatokról nem hiába mondja a nevük is, hogy állandósultak, változtathatatlanok. Az elbizonytalanodott nyelvérzék viszont nem tudja pontosan felidézni a képhez kapcsolódó fordulatot. Ez történt az Újvidéki Televízió egyik szép reményű riporternőjével is, mikor a tudósítását a következő mondattal zárta: „ő persze aztán törli kezeit (a mossza kezeit helyett). Közismert dolog, hogy kézmosás után törölközni is kell, meg persze szégyenkezni, ha így elferdítünk egy szólást... Aztán akadnak olyan megmosolyogtató példák, amelyekre nem lehetne ráfogni, hogy idegen nyelvi hatás termékei (például: egy szónak is száz a vége; Csak úgy kongott a Fruška gora). Az idegen nyelvi hatás kevésbé búfeledtető példákat is eredményez. Egy moravikai majálisozó pl. a következő gyöngyszemet ejtette el élménybeszámolója után: és aki kívár, az vár (ko čeka dočeka). Itt még a fordítás sem pontos, nemcsak hogy nem szabatos, bár maga a tükörfordítás sem lenne túl sokatmondó magyarul. Sokkal kifejezőbb lenne ez: türelem rózsát terem. És a nyelv művelőnek aztán igazán türelmesnek kell lennie, olyan megértő bölcsességgel kell gyomlálgatnia a hibákat, mint ahogy azt pl. Grétsy tanár úr teszi a Magyar Televízió Álljunk meg egy szóra! c. műsorában. Reménykedve, hogy a sok shop és miegymás majd előbb-utóbb visszanyeri magyar nevét, vagy hogyha nem, hát tönkretenni mégsem fogja nyelvünket. Azt hogy egyetemesen is lehet kezelni a nyelvhelyesség kérdését, Ágoston tanár úr hozzáállása példázza, aki egyaránt idéz hibás mondatokat a vajdasági sajtóból és a Magyar Rádió műsoraiból.

Egyes nyelvhelyességi-hibák egyetemesek odaát és itthon is. Vonatkozik ez pl. az egyeztetésre. Íme néhány jellegzetes példa itthonról és odaatról is: „Önöknek megvan az esélye arra, hogy boldog szülők legyenek”; „Úgy tudom, hogy ezeknek a fenyőfáknak neve van”; „Ehhez természetesen másoknak is lesz hozzászólóivalója”; „Nincs szerencséje ezeknek a marokkóiaknak”. Az ilyen terjedőben lévő hibáról aztán könnyen azt írja a Nyelv művelő kézikönyv, hogy szinte nem tekinthető hibának. De mi a helyzet a mi tükrözéseinkkel? A már említett tavalyi felmérésem tanúsága szerint pl. már keveseknek szúr szemet az írásom elején idézett szerbből tükrözött vonzatszerkezet: „El van ragadtatva valamivel” (a valamitől helyett). Az „ír valamin valamit” szenvedő vonzatszerkezetet pedig egyenesen édes gyermekünknek tekintjük, nemigen bántja ez már senki fülét. Hogy a „majd halljuk egymást” udvariassági formáról már ne is beszéljünk. Ki tagadhatja, hogy ennyi sajátosságra a mi regionális köznyelvünknek is joga van. Már vidékek nyelve is sok tekintetben eltér a pesti művelt nyelvhasználattól. Vagy nevezzük inkább csak pesti regionális köznyelvnek, mely a legnagyobb lelki nyugalommal beszél ízlésről, húsokról, híradóról stb. A lelki nyugalom esetükben jogos is, hisz az egynyelvi környezet kevesebb okot ad a kétségbeesésre. A nyelvi gazdagság, a formák változatossága, szembesülése biztosan meghozza a legszebb jutalmat. És mi, ki-

sebbségek elégedjünk meg azzal, hogy ahogy az angolnak is van afrikai, ausztráliai, amerikai stb. változata, úgy a magyarnak is van erdélyi, felvidéki és délvidéki változata? És mi lesz azzal a sokat emlegetett helyesség kérdésével?

Igen kényelmetlenül érezzük magunkat, mikor egy általunk hosszú éveken át ostorozott idegen nyelvi hatás polgárjogot nyer a magyarországi köznyelvben is. Ekkor nekünk is be kell szüntetnünk a harcot ellene, hiába helytelenítettük évtizedeken keresztül. Egyszerre elfogadottá lesz, mihelyt a magyarországi nyelv művelők is feladják az ellene folytatott harcot. Ez történt pl. az alternatíva és a dilemma esetében. Egyre többet halljuk a magyar médiumokban is, hogy két alternatíváról beszélnek (holott az alternatíva eleve két lehetőség közötti választást jelent). A dilemma sem a régi már. Nem az a kényszerű, szorult helyzet, amelyben két kellemetlen lehetőség közül kell választani, hanem a gond vagy az elcsépeelt probléma szinonimájává vált Magyarországon is. Amint Szántó Jenő írja: „az etimológiával és a szószármaztatás tudományával szemben győz a nyelvszokás”, mivel „a milliók nyelvhasználata” nem igazodik a valódi jelentéshez.

Igen, megalkuvásokra, a változások elfogadására szükség van. Az élő nyelv nem mindig követi az írott malasztot. De meddig alkudhatunk meg mi, mikor állandóan és minden oldalról bombáznak bennünket a nyelvünk rendszerét érő hatások, mikor a magánhangzók hosszúságának a kérdése már nemcsak nyelvjárási kérdés, mikor a hatás már a hangoztatás szintjét is eléri, mikor a szerb szavak nemcsak idézőjeles latin idézetekként vannak meg nyelvünkben, mikor sokak anyanyelvi beszéde fájdalmas makogásra emlékeztet, mikor sokan már egy szót sem tudnak kiejteni anyanyelvükön. Ilyen helyzetben sokkal nehezebb elfogadni, hogy egy tükrözés, mely jogos örökségünket szorítja ki, jópofa, s bizony, ha sokszor győz is a nyelvszokás, nem mindig nyugodhatunk bele.

Mindezen kérdések megítélésekor nagy súllyal esik a latba, hogy az adott közösségben van-e élő nyelvhasználat. Mert, ha ilyen van, akkor kevésbé kell aggódnunk, de sok helyen ilyen már nincs. Ezért uralkodik el a kisebbségi nyelv művelőkben a purista szellem, és nem merül fel bennünk a megalkuvás lehetősége sem, ezért kötődünk sokszor jobban a szabályokhoz, ragaszkodunk a hagyományokhoz, miközben anyaországi társaink esetleg könnyen lemondanak bizonyos nyelvi sajátosságainkról és szójelentéseinkről, s persze akkor már számunkra is szabály lesz mindaz, ami ellen azelőtt úgy hadakoztunk. Az anyaországi nyelv művelőnek is gyakran kijut ez a sors, de a kisebbségit még többször és még váratlanabban éri. Mi mégsem alkudhatunk meg, mert életünk másból sem állna, és áll így is. Igen, mi inkább ortológusok vagyunk, s ironizálgatásunk sem lehet öncél, a szellem villogtatása, de siratóéneke sem. Hát mi legyen? Az elején a szentenciákat akartam elkerülni, most meg mégis mintha ilyenekbe merevednék. Hja, kérem, ez egy ilyen műfaj. Különösen kisebbségben.

A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV OKTATÁSÁNAK ELSŐ TANKÖNYVÉRŐL

BAGI FERENC

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai Szak, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1994. november 23.

A XVII–XVIII. században vált aktuálissá a **reáliák és mesterségek** iskolai oktatása, és nem véletlenül nőtt meg ebben a korban az élőnyelvek idegennyelvként oktatása iránti érdeklődés sem. Ez az az időszak ugyanis, amikor már nem volt elegendő a kézművesek meglévő ismereteit évek hosszú során pusztán utánzás útján eltanulni, s valamelyest egyéni leleménnyel megújítani, hogy azután egy életen át használható legyen, de a tudományosság sem maradhatott már meg a vallás tanainak és az ókori szerzők műveinek tanulmányozásánál. A tapasztalatok begyűjtésére, elemzésére és rendszerezésére, tehát elméleti feldolgozására volt most szükség, és természetesen arra, hogy ezeket az ismereteket elméleti és gyakorlati úton átadásra, azaz, tanításra és megtanulásra alkalmassá tegyék, hogy az új nemzedékek minél rövidebb időn belül hasznosíthassák. A **való világ** tényeinek leírásában és közvetítésében pedig egyre nehezkesebben volt használható a holt latin, így egyre inkább kerülnek az érdeklődés fókuszába az anyanyelv és az élőnyelvek, amelyek megismerése és tanítása, illetve tanulása az új ismeretek leírása és megszerzése szempontjából egyaránt fontossá válik. Különösen azon élőnyelvek gyorsabb elsajátíttatása és elsajátítása lett aktuálissá, amelyeken az igényelt aktuális ismeretek leginkább lehettek megszerezhetőek, elsajátíthatóak.

A protestáns ortodoxia ellenzékeként fellépő pietisták voltak azok, akik felismerték az idők követelményeinek megfelelő szabadabb gondolkodás és szabadabb cselekvés szükségességét. A pietisták **A. H. Francke** hallei egyetemi tanár nézeteinek elterjedése és hatásának növekedése következtében igen mobilis szellemi és szervező erőt képviseltek: új szemléletű iskolákat nyitottak, amelyekben természettudományi tárgyakat és élő idegen nyelveket oktattak. **Bél Mátyás**, a **Der Ungarische Sprach Meister**,

a magyar mint idegen nyelv tanítására és tanulására szolgáló első nyelvkönyvünk szerzője, maga is a hallei egyetem diákja, és **A. H. Francke** professzor tanítványa volt. Tanulmányainak végeztével visszatér hazájába, és, amint azt **Wellmann Imre** megállapítja: „... váratlan pezsgést hoz a török világból, háborús pusztulásból épp csak kilábaló Magyarország szellemi életébe.”¹ **Bél Mátyás** itthoni munkássága valóban szerteágazó és jelentős, amelyről a maga korában is, és ma is, elismeréssel szóltak és szólnak. A már idézett **Wellmann Imre** szerzőnk munkásságát három átfogó területre osztja: teológiaira, pedagógiaira és tudományosra. **Bél Mátyás** pedagógiai tevékenységébe szigorúbban véve iskolaszervezői és programkidolgozó munkája mellett három nyelvkönyve, a **Latin nyelvtan** (Lőcse, 1717.), a **Német nyelvtan** (Lőcse, 1718.) és a német anyanyelvűek magyarul tanulását elősegítő **Der Ungarische Sprach Mesiter** (Pozsony, 1729.), valamint oktatói gyakorlata sorolandók. Hogy a felsorolt feladatokat alaposan és körültekintéssel igyekezett ellátni, arra említett nyelvkönyvei előszavai is bizonyítékkal szolgálhatnak. Ezekben ugyanis gondosan veszi számba az idegennyelv-oktatás problémáit, elemzi a gyakorlat hibáit, s a mások és a maga szempontjából is helyes eljárásokat érvekkel alátámasztottan ismerteti, nyelvkönyv- szerzőként pedig útmutatóan alkalmazza, majd tanárként, egyéni tapasztalatait elemezve – újít. Így pl. **Latin nyelvtan**ának előszavában részletesen elemzi e nyelvtanít és csekély hatékonyságának okait, majd szaktekintélyeket idéz, mint mondja „... főleg azok miatt, akik semmit sem szoktak elfogadni, csak ha látják, hogy mások tekintélye is megerősíti...” az önmagukban is kézenfekvő igazságokat, s mindezt annak érdekében, hogy elfogadtassa: ennek a nyelvnek a nyelvtanát legcélszerűbb a tanuló anyanyelvén ismertetni, változtatni kell a szókincstanítás módján, s a „tisztább frazeológia elhanyagolása” sem tűrhető tovább. Javítani akart a helyzeten, de a pénz ördöge, a **disznófejű nagy úr** kegyetlenül megtréfálta: egyéni oktatási tapasztalatai és szaktekintélyek álláspontjainak felvonnatásával elfogadtatott meggyőződése ellenére a nyelvtani törvényszerűségeket leíró, ismertető szövegrészek is latin nyelven jelentek meg a tankönyvben, és pedig egyszerűen azért, mert magyarországi tanítványai (magyarok, horvátok, németek és szlovákok) nem beszéltek egymás anyanyelvét, legalábbis nem a kívánt szinten, létszámukat tekintve pedig egyik náción tagjai sem voltak annyian a pozsonyi iskolában, hogy a tankönyv elfogadható áron anyanyelvükön jelenhetett volna meg. A latin ennek következtében e tankönyvében **cél nyelv** és **közvetítő nyelv** is lett egyszerre mind. Első élőnyelvi tankönyve, a németet idegennyelvként kezelő **Német nyelvtan** esetében azonban ez a megoldás már nem lehetett zavaró: a latinul már folyékonyan beszélők németül való tanulását volt hivatott segíteni ez a taneszköz.

Bél Mátyás meggyőződésének ilyen alakulásába azonban nem tudott belenyugodni. A tanuló anyanyelvének idegennyelv- tanulásakor való felhasználásáról nem mondott le. Ebből kifolyólag következő nyelvkönyve, a

Der Ungarische Sprach Mesiter, amelyet mind a németországi, mind a magyarországi németek magyartanulásának elősegítése, és a két nép egymás jobb megismerésének segítése érdekében írt, szóban forgó elvének megvalósulását eredményezi: kétnyelvű; – német és magyar. Hogy elgondolását megvalósíthatta, abból az is levonható, hogy a maga korában megvolt a magyar nyelv iránti érdeklődés, amit **Latin nyelvkönyve** kiadásakor megért kudarc is sajátosan igazolni látszik, ugyanis ezúttal elő tudott teremteni annyi pénzt, amennyi ennek a könyvének kiadására kellett. Ez a tankönyv, a szerző idegennyelv-oktatási elképzelései megvalósítására való törekvése mellett, magán viseli annak a törekvésének a jegyeit is, hogy tankönyvként a tanuló számára áttekinthető és minél könnyebben kezelhető legyen. A tankönyv nyelvi anyagának elrendezése is ezt látszik bizonyítani.

A kegyes műértő és művelődés iránt fogékony olvasóhoz forduló bevezető után, az első részben (Erster Theil) etimológiai kérdésekkel foglalkozik, majd tanítási anyagát hat fejezetre, megnevezése szerint **Capitelekre** osztja. E részek az így kialakított kereteken belül további részekre bomlanak, de nem merev azonossággal, hanem az anyagtárgyalás szerző által jónak és fontosnak tartott ütemezése szerint. Éppen ezért e nyelvkönyv elemzését jó lenne nyelvtudomány-történeti és tankönyvírás-történeti szempontból is elvégezni, hogy kimutathatóvá váljon, milyen új felismeréseket nyújtott a szerző lingvisztikai és tankönyv-írói értelemben is. Természetesen más szempontú elemzések is lehetségesek volnának. Erre már az első fejezet (Das I. Capitel) is alkalmat nyújthat. Ennek alcíme is eléggé beszédes: **A magyar nyelven való olvasásról és írásról**. E részben a német nyelv korabeli írásához és ejtéséhez viszonyítottan ismerteti a magyar betűk írás- és ejtémódját, azaz a grafémákkal jelzett beszédhangok minőségét, ami nyelvtörténetileg önmagában is, meg összevető hangtani szempontból is érdekes lehet. Tankönyv-írói szempontból viszont a szerző következetessége állhat a figyelem középpontjában. Ha elemzéskor ez utóbbi szempontot érvényesítenők, kitűnne, hogy pl. módszertanilag elfogadhatóan, s a tényállásnak megfelelően tudatosítja a tanulóval mondjuk a magyar **k** betű- és beszédhang állandósult jelértékét a német **c** és **k** betű-változatok egymást váltó beszédhang-értékével szemben, viszont kevésbé következetes a magyar **sz** betűalak írásának esetében, bár a graféma beszédhang-értékének ismertetésében ezúttal sem téved, eképpen fogalmaz: „Der S. mit einem Z. zusammen gesetzen (lautet gelinde) als: Szó, das Wort.”, ami igaz, hiszen a szóban forgó jelek együttesen alkotják a magyar ábécében **sz** betűvel jelzett beszédhangot, ám példányanyagában és szövegeiben eléggé gyakran jelenik meg az **s** betűelem régi magyar jele, az *****, azaz, a mai **kis f**-et idéző, de ennek mellékjele nélküli betűalak. Ez így, magyarázat nélkül, zavarólag hathat a tanulóra, különösen pedig azokban az esetekben, amikor a hosszú **ssz**-ben az egyik **s**-féle jelelem a mai **s**, a másik pedig e betűnk már említett régies változata. E jelenség azonban nem

tekinthető egyértelműen sajtóhibának, sőt inkább arról lehet szó, hogy az írástudók hallgatólagos, vagy írásba nem foglalt közös megállapodása alapján az ábécében az *sz* betű használata nyert polgárjogot, a nyomdászok azonban még nem érvényesítették, mert talán nem is ismerték ezt a megegyezést. A gyakorlat ilyen tényállásáról azonban tájékoztatnia kellett volna a nyelvkönyv írójának tanulóit. A nyelvkönyv szerzőjének tapasztalatára utal viszont az a mozzanat, hogy az ejtés érdemleges elsajátítása érdekében a tanulót anyanyelvi beszélővel való együttműködésre szólítja fel.

Bél Mátyás magyar beszédhangok ejtésével kapcsolatos megfigyeléseivel hozható összefüggésbe, de annak tényével is magyarázható, hogy elsőként fogott egy nem indoeurópai nyelv, a magyar nyelv, indoeurópai nyelvcsaládba tartozó nyelvet beszélő anyanyelvűekhez, német anyanyelvűekhez, való közelítésébe, az a megoldás, amely révén a magyar névszói viszonyragozást esetekbe foglalja, s hangrendi illeszkedésének törvényét is megismerteti. Az az eljárás, amely szerint az indoeurópai nyelvek főnévi esetragozásával egyenlítik ki a magyar nyelv főnévi viszonyragozását, ma sem ritka, sőt egészen meghonosodott megoldásnak tekinthető a magyar mint idegen nyelv oktatásában, viszont az már meglepő, hogy a magyar hangrendi illeszkedés törvényének érzékeltetése érdekében két ragozástan csoportot, palatálisat és velárisat különít el. A két nyelv közötti különbségek látására vall az esetek számának megállapítása is: a német nyelv négy esetével szemben a magyarban hatot különböztet meg. A hangrend alapján megállapított két viszonyragozási csoporton belül grammatikai jegyek alapján különbségeket vesz észre, s ennek megfelelően alcsoportokban tárgyalja a különböző magánhangzókra végződő főneveket, mint pl.: **fa**, **úr**fi és **szó**, mert toldalékolásukban eltérések mutatkoznak. A magyar főnevekre jellemző vonásként emeli ki, hogy a német megfelelő szófajú szavakkal szemben ezek nemek szerint nem különíthetők el egymástól.

Az ebben a részben kialakított és rendszerszerűnek tekintett ragozástan csoportokat megtartva a következő fejezetben a magyar birtokos viszonyragozást ismerteti. A mai érdeklődő számára mindebben talán az a leginkább meglepő, hogy a fejezet a **Von denen Suffixis, oder Zufügungs – Wörtlein** (A főnevek toldalékairól, illetve toldalékolásáról) címet viseli. Figyelmet érdemlő azonban az, hogy előljáró magyarázatában kiemeli: a magyarban a legtöbb európai nyelvhez viszonyítva a birtokos ragozás is grammatikailag más módon valósul meg, hogy ebben a nyelvben a szó nominativuszi alakjához illesztik a toldalékot, s az a szóval együtt írandó és olvasandó. Anyagismertetése a továbbiak során is logikus sorrendben folyik, ugyanis a birtokviszony fogalmának és grammatikai jegyeinek elsajátítását a tanulók anyanyelvéhez inkább közelálló birtokos névmások útján ismerteti, kiemelve a személyragokat: **en**yim, **ti**éd, **ö**vé: **-m**, **-d**, **-é/-ja/-je**, majd ezek után, és természetesen ezek tanulók általi ismeretében tér át a birtokos személyragozás tárgyalására. A negyedik fejezetben a névmások ragozásának bemutatásával zárja a névszói viszonyragozás elsajátíttatását.

Az ötödik fejezetben az igékkel foglalkozik. A fejezetcím, **Von dem Verbo**, arra utal, hogy a szerző csak az igék legfontosabb sajátosságait kívánja ismertetni, tehát igyekszik a **Latin nyelvtanában** mottóként szereplő tételéhez tartani magát, amely szerint: „**A grammatikából semmi sem árt jobban, mint ami fölösleges.**” A fejezet bevezető részében az igék fogalmának, illetve szófajának rövid meghatározását adja, majd közlendőit minden alkalommal példákkal illusztrálja. A magyar igéket aktívakra, passzívakra és szenvedőkre osztja. Az aktív igék további alcsoportjai: „Das Activum ist fünfferlen: Indirectum und Directum: Primum und Secundum, dann ein Potentiale.”^x Az érdekes felosztást fedő terminológia jelentésének leellenőrzése nyomán megállapítható, hogy az **Indirectum**-nak nevezett igecsoport az alanyi, a **Directum** a tárgyas igeragozással feleltethető meg, míg az **Activum Secundum** csoportba sorolt igékben a műveltető igékre ismerhetünk, amelyek toldalékaiktól megválva, a szerző magyarázata szerint, **Activum Primum**má, azaz cselekvő igékké alakulnak át. A **Potentiale Verbum**mal jelölt igecsoportba a ható igék tartoznak a mai szemlélet szerint is. Az igeragozásról röviden jegyzi még meg, hogy az a magyarban részben szabályosnak, részben szabálytalannak tekinthető. A szabályos ragozás két, a főnevek ragozásának ismertetésekor kialakított változatát tartja számon: a palatálisat és a velárisat. Az aktív igék ragozási mintáiban a régi, valamint a korabeli német nyelvben meglévő igeidők mellett, a magyarban máig fennmaradottak is megtalálhatóak, míg a passzív igeragozásnak nevezett ragozásból, ma már semmi sem használatos, és lehetséges, hogy régen sem volt az a köznyelvben, hanem csak a latin, illetve a kiinduló nyelvként kezelt német hatására került a tankönyvbe.

Bél Mátyás nyelvi részletekre kitérő figyelmét példázza, de a célnyelv, a magyar, gyakorlatias, azaz kommunikációra alkalmas szintű elsajátíttatásának szándékát is bizonyítja, a szabályostól elütőnek minősített igék ragozás-alcsoportokba sorolására tett kísérlete. Ennek nyomán a II. ragozás-alcsoportba sorolt **-p, -s, -t, -v és -z** végződésű igék második személyre vonatkozó alakjában az **-l-** hangzóközi megjelenésére figyelmeztet: **Szoplak tégedet; Megeszlek tégedet**, megfelelkezik azonban arról, hogy az említett toldalék ugyanezen viszony kifejezésekor más végződésű igéknél is előfordulhat. A teljesség számonkérésének jogosultsága azonban nemcsak nyelvkönyvek, de összefoglaló jellegű alapnyelvészeti munkák esetében is vitás lehet. S csakhogy szemlélet dolga lehet annak eldöntése is, hogy az igenevek tárgyalása az igékhez kapcsolható inkább, vagy a névszók tárgyalása nyomán következzen, **Bél Mátyás** itt az előbb említett megoldást választotta.

A hatodik fejezet, amelyet a könyv nyomdahiba következtében negyedikként jelöl, a **Von dem Particulis** (A nem ragozható szófajokról) címet

^x

Az **activum**nak nevezett igecsoport nála öt alcsoportra oszlik: alanyi, tárgyas, elsődleges, másodlagos és ható igékre.

kapta. Szerkezeti szempontból nézve ez a rész a szótan utolsó egységét képezi, s ide a viszonyzókat/elöljáró szokat, a határozószokat, az indulatszokat és a kötőszokat sorolja, azaz, a maga szóhasználatára szerint: „**Dieserlen sind: Praepositio, Aduerbium, Interiectio, Coniunctio.**” Az alcsoportok tárgyalásakor érezhető a nyelvész és a nyelvtanár küzdelme a tananyag megértetéséért. Prepozíciót említ előbb, de magyarázatának már első mondatában helyesbíteni kényszerül: „Die Praepositiones, oder Vorfar-Wörter” írja a magyar névelő fogalmának és sajátosságainak megmagyarázása érdekében, s az elöljárók terminust használva magyarázza meg névutóink szerepkörét, amely sorból nem hiányzik a változatos szórendi vonatkozás: **Túl a’ Dunán, Dunán túl,** sőt az igekötői: **Alá megyek,** és a személyes névmási funkció sem: „**Alám, alád, alája, Unter mich/dich/ihn**”.

Tanári tapasztalatára vall, hogy a **prepozíció** szakkifejezést használja, a tanulók anyanyelvi grammatikai előismereteire építve, hogy a magyar névutókat magyarázhassa meg, majd e tények elfogadtatása után ismerteti, hogy a névutók a magyarban névmási funkcióval is rendelkezhetnek, hogy ekkor személyragozásuk van. Lehet hiba is, de megfontolás eredménye is az, hogy e szófajjal együtt említ társ- és helyviszonyt kifejező ragokat, amelyek személyragokat felvéve úgyszintén névmási funkciót nyernek (rólam, velem). A névszói viszonyragok és a névutók funkciórokonságának megglátása nyelvészeti szempontból helyes, az egymásra következő elsajátíttatás sorrendje pedig didaktikailag jó megoldás. Az azonban zavaróan hat, hogy megjegyzéseinek második alcsoportjában az igekötőket bizonyos térre utaló (meg időre is) viszonyragokkal elkeverten említ, bár, mintha tévedését látta volna be, javít: anyagismertetésének további részében különválasztja őket. Több ellentmondással tarkított a határozószók tárgyalása is. Ebben a részegységben ragozott névszók, névmások és számnevek is besorolást nyernek. Tény azonban, hogy kutató, elemző, s rendszerezésre törekszik. Ennek következtében lesz számhatározószó az **Egyszer, Kétszer, Többször,** és sorrendhatározószó az **Először, Másodszor és Utolszór** stb. A határozószók második csoportjában találjuk a mellékneveket, amelyek már azért is érdekesek, mert e csoporton belül (egyfajta kiegyenlítődes érzékeléseként) jelenik meg a **Magyar** példaszó, amely németre fordítva **ein Ungart** (= egy magyar) jelent a **Magyaról** ellenében, amely németül **Ungarisch** (= magyar, melléknévi értelemben) jelentéssel bír. Anyagelrendezési szempontból az előzőekben említettekhez képest következetlenség a határozói igenevek e csoporton belüli, bár külön alponthan történő tárgyalása, s csakúgy a melléknév fokozásának harmadik alcsoportban történő ismertetése. Ezt a fejezetet az indulatszók és a kötőszók tárgyalása zárja. E két szófaj ismertetése az előzőnél sokkal kiegyensúlyozottabb és elfogadhatóbb.

A **Második rész (Anderer Zheit)** a **Von dem Syntaxi** (A mondatanról) című fejezet képezi, de természetesen ez a fejezet is több, pontosan tizenkét, római számokkal és külön-címekkel jelzett részből tevődik össze. A

szintaxis szerző szerinti értelmezése azonban eltér mai értelmezésünkétől, ugyanis szerinte a mondatban a szavak egymáshoz illesztésének tana, azaz: szószerkezetan. Az egyes részek viszont két főnév, főnév és névelő, melléknév és főnév összekapcsolásának, szószerkezetbe vonásának módját példázzák a névszói kapcsolódások közül, majd a viszonyragozás megállapított eseteinek szószerkezeti kapcsolódásformái kerülnek ismertetésre. E hét részen belül igyekszik a szerző rendszerbe fogni mind azt, amit ma névszói szószerkezeteknek mondanánk. A rendszert azonban megbontja az a tény, hogy nemcsak szószerkezetekkel találkozunk példatárában, hanem mondatokkal is, és a főnevek összekapcsolásának ismertetésekor azok toldalékos alakjai is fel-feltűnnek, mint pl.: **Az Ur, oder Urnak Asztala; Az Ur, oder Az Urnak kése**, a vezetéknév és keresztnév némettől eltérő szórendjét ismertető példáiban, valamint a foglalkozások jelölésében viszont ez nincs meg (István deák). Ezzel szemben a névelő használatát bemutató mondat, mind szerkezeti, mind tartalmi szempontból eléggé nehéz lehetett tanítványai számára. Így szól: „**Az kezdetben vala amaz ige, és azaz ige vala az Istennél, és azaz ige az Isten vala.**” Ennél könnyebbek a nyelvi anyag bemutatására szolgáló közmondások vagy szólások.

Az esetek tárgyalásakor is számos problémával találta magát szemben Bél Mátyás, így jórészt érthető hogy a szertefutó szálakat a maga egyetlen szempontjának érvényesítésével nem vonhatja össze. Így pl. a genitivusz és dativusz esetének egybevonat tárgyalása során a **Kell, Szükség, Szükséges** szavak vonzatában a főnévi igenév és a dativuszi **-nak, -nek** rag együttes megjelenésére felfigyel, s e toldalék kapcsán ismerteti: „Újjonnan kell az embernek születetni.” De nem áll meg ennél, a ragból alakult névmás tárgyalását is anyagába vonja: „**Szükséges tenéked újjonnan születetned, ha üdvözülni akarsz.**” S van ebben az eljárásban logika, de ezzel sem érzi még lezártnak az ügyet a szerző. A **Vagyon** szó használatában is az esetviszonnyal rokon viszonykifejezés lehetőségét látja, s következik a példa: „**Vajon Mósesek és próphétájok,**” (Van Mózesük és prófétájuk). A német nyelv érzékelés- és kifejezés-logikája, helyzetfelfogása szerint a magyar birtokviszony példamondatban megjelenített tartalmi a genitivuszi-dativuszi eset jelentés- és funkció sugarába tartozik ugyan, a magyar nyelvérzék azonban nem ilyen módon fogja fel azt, hanem birtokviszonyként, s eként is fejezi ki. Éppen ezért a tanuló anyanyelvét csak kiinduló nyelvnek tekintheti az idegnyelv-oktatás, s nem rendelheti sem mellé, sem alá a célnyelvet, mert az egy más nyelv, – idegen nyelv. Ezt a tényt az idegnyelv-oktatás anyagelrendezése sem hagyhatja figyelmen kívül. **Bél Mátyás**, úgy tűnik, érezte e probléma lényegét és fonákját, de kora nyelvésze te nagyon is a latin nyelv hatása alatt állva kezdett az élőnyelvek tanulmányozásába, és e hatás alól nem tudta kivonni magát **Bél Mátyás** sem. Ennek következtében nyelvkönyve további részei, kivéve az utolsó részt, ezt a megállapítást látszanak igazolni. Az igenevek, a határozószók és a prepozíciók tárgyalása kapcsán is csak akkor lép fel némi bizonytalankod-

dás az imént elmondottakkal szemben, ha a két nyelv egyes részegységei között nagyobb hasonlóságok, majdhogynem egyezések észlelhetők.

A XII., azaz az utolsó új anyagot előadó, magyarázó rész a **Von der unterschiedenen Zusammen-Fügung** (Az eltérő, különböző szókapcsolásokról, szószerkezetekről) címmel szerepel, s egy árnyalattal jobban domborítja ki az ige (állítmány) szószerkezetbe vonását, mint az előzőek. Szerkezeti szempontból ez a megoldás logikusnak tűnik, hiszen a névszói szószerkezetek, továbbá az esetek szószerkezet-alkotói jegyeinek ismertetése után, és a mondat létrehozásának, megalkotásának ismertetése előtt, az állítmányi szószerkezet tárgyalása kell hogy következzen. A viszonyragozott főnevek (a tankönyvben esetekre tagoltan) palatális-veláris toldalékváltozataikkal alkotnak egy- egy igével (állítmánnyal) szószerkezeteket: **Féljed az Istent, Félj Istentül, Félj az Úrtúl; Gondolkodom Istennek dolgairól, Elmélkedjél az Urnak Jó-Téteményéről; Cassára, Sárosra ment, Szentre megyek; Cassán lakom, Szentzről jövök stb.** A funkciórokonság sem kerüli el a figyelmét: **Budába, oder Budára megyek; Budáru, Bécsből jönnek stb.** A viszonyragos főnév (nála esetragos főnév) és ige (állítmány) összekapcsolásának módját mutatva be minden bizonnyal nem véletlenül kerekedik ki a mondat:

Canisán		Canisa genos
Szikszone	ment által.	Siccsó gen.
Lótsén	Er ist durch	Leutsche
Szepsin		Sepschin

A példák nyomán azonban inkább az állapítható meg, hogy a bemutatás szempontjából Bél Mátyás számára a szószerkezet megalkotásának módjai a fontosabbak, mert ezek nyomán, mintegy önmagától adódóan, kerekedik ki a mondat. Ezt bizonyítja, hogy a fenti mondat-példa után ismét a toldalékok kerülnek előtérbe: **Győrött lakik, statt Győrön.** Nem véletlen tehát, hogy a mondattant tárgyaló rész kezdetén a nyelvészetnek ezt a tudományágát a szavak egymáshoz illesztés-tanaként említette a szerző.

Bél Mátyás pontosan tudta, hogy nyelvkönyve a nyelvtanulás kezdetéhez nyújthat segítséget, s mindvégig alapvető ismeretek nyújtására törekedett. Az új anyagot tárgyaló rész utolsó bekezdésében erre a tényre figyelmezteti is a könyv használóját, mondván, hogy a megszerzett ismeretek csak a nyelvtanulás kezdetét jelentik, hogy sok a pótolni való. A továbbtanulást, az önképzést maga is elő akarja segíteni. Tankönyvének záró része ezt a célt szolgálja. Ennek címe **Anhang, Ungarische/und Deutscher Sprache** (Függelék, pótlás a magyar és a német beszélgetés, társalgás gyakorlására). A címben megfogalmazott célról nem feledkezik meg az író: egy elképzelt úri háztartás háziasszonyának egy napját írja le, szemmel látható egyszerűséggel és korabeli köznyelven. A magyar szöveg németre fordítását is elvégezte, s tankönyvében ugyanazon a lapon nyújtja tanulójának,

úgy rendezve a nyomtatást, hogy ne csak a szövegek fussanak párhuzamosan egymás mellett, hanem annak minden mondata is. A szövegek nem terjedelmesek, de fordulatosak, érdekesek. Ma is eleveneknek tűnnek, ám ma már dokumentum értékűek is, és nemcsak idegennyelv-oktatási szempontból, ugyanis többféle szempontból tanulmányozhatóak is. Idegennyelv-oktatási szempontból kétségkívül hasznára voltak a magyarul tanulóknak, mert a fordítás nyomán, önmagukban tananyagul szolgálhattak, olyan tananyagul, amelyhez eligazító magyarázatként lehettek használhatóak a grammatikai tételeket magyarázó részek, tehát e szerepcsere révén ezek lettek a függelék, a szövegek pedig a tananyag. Az ilyen lehetőséget a jól elgondolt és átgondolt anyagtagolás eredményezhette. Minden jel szerint **Bél Mátyás** ezen a téren is eredeti és úttörő volt, s nemcsak a magyar nyelv idegen nyelvként való oktatását illetően.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

1. WELLMANN Imre: Bél Mátyás [1684–1749] In.: Történelmi Szemle, 1979/2, Budapest
2. BÉL Mátyás: Der Ungarische Sprach Mesiter. Pozony, 1729.

REGIONÁLIS KÖZNYELVISÉG: KÉRDÉSEK

KISS JENŐ

ELTE, Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, Budapest

Közlésre elfogadva: 1994. november 23.

1. A magyar regionális köznyelviség kutatása a kezdeti nekibuzdulás után sokat veszített lendületéből. Ennek több oka is van, amelyeknek feltárása segíthet majd a kutatások továbbvitelében. Itt és most azonban fontosabbnak vélem a tudománytörténeti szálak kibogozása helyett néhány szemléleti- módszertani kérdés fölvetését. Minthogy a regionális köznyelviség problémakörével szélesebb összefüggésben kívánok foglalkozni a **Magyar Nyelv** hasábjain, ezúttal jobbra csak kérdéseket fogalmazok meg, remélve, hogy a plenáris ülészakot követő vita után egy-némelyiknek a megválaszolásához közelebb kerülhetünk majd.

2. Ami a regionális nyelvváltozatokat és a normát illeti, a szakirodalom egy dologban egyöntetű: a sztenderd normatív voltát sosem kérdőjelezték meg. Sőt, egyik legfontosabb jegyének éppen ezt tartották és tartják. A nyelvjárások némely kutató szerint nem tekinthetők normatívnak – nyilván abban az értelemben nem, ahogy a sztenderd az. Tudniillik az utóbbinak egyrészt írásban is rögzített normái vannak, másrészt tudatos erőfeszítések is alakították. Ezért a sztenderdre a **normalizált** jelző is áll, a nyelvjárásokra nem, azokra a **normatív** jelző érvényes. Mert természetesen normák nélkül nem lenne alkalmas a kommunikációra egyetlen nyelvváltozat sem.

A regionális köznyelviség eddigi kutatásában – legalábbis a publikált tanulmányokban – a norma kérdése – bármilyen meglepő – csak kivételesen merült föl. Nem azért, mert a kutatók látóköréből hiányzott a norma kérdése (hiszen mind a nyelvjárások, főként pedig a köznyelv vizsgálatában eddig is gyakran szóba került), hanem azért, mert – megítélésem szerint – a rendelkezésre álló ismeretanyag nem tette lehetővé a vele összefüggő legfontosabb kérdések megválaszolását sem. Mégis úgy vélem, módszertani oldalról már korábban föl kellett volna vetni a regionális köznyelvi

norma (sőt, ha komolyan vesszük, hogy regionális köznyelvek vannak, akkor a regionális köznyelvi normák) kérdését. Akkor ugyanis nem eléghetett volna meg a kutatás az idiolektusok vizsgálatával, illetőleg szembe-sült volna a kérdéssel, hogy ha vannak regionális köznyelvek, vajon elkülöníthetők-e nemcsak a nyelvjárásoktól s a köznyelvtől, hanem egymástól is. Ebből pedig az az eléggé gyakorlatinak tűnő kérdés következett volna, hogy milyen fokú (hány és milyen jelenség, elem, s milyen gyakoriságú) különbség szükséges az elkülönítéshez. Elegendő-e, ha X regionális köznyelv csak előzményeinek elemeiből, jelenségeiből (tehát nyelvjárásaikból és köznyelviekből) építkezik, vagy kellene lennie csak rá jellemző, csak benne használatos formáknak is?

Arra a kérdésre, hogy elkülöníthetők-e egymástól a regionális köznyelvek, akkor igen a válasz, ha a föltett változatok között valamennyi szinten rendszerszerű különbségek vannak, amelyek e képződmények viszonylagos önállóságát kifelé, s viszonylagos egységét befelé igazolják. Az eddigi regionális köznyelvi vizsgálatok annak posztulátumából indultak ki, hogy a regionális köznyelvek, illetőleg X vagy Y regionális köznyelv (ugyan átmeneti, de mégiscsak) önálló nyelvváltozat. Tehát abból, hogy a regionális köznyelvek a sztenderdtől és a nyelvjárásoktól, valamint egymástól nyelvrendszer-tanilag is elkülöníthetők. A szakirodalom vonatkozó elemzései általában azt a módszert követik, hogy regionális köznyelvi az, ami már nem nyelvjárási s még nem köznyelvi. Azaz: a nyelvjárásoknak és a sztenderdnek a határai ismertnek vétetnek. Igen ám, csakhogy egyre inkább úgy látjuk, hogy a sztenderd-norma sem olyan szilárd, ahogy az írott nyelv, sőt az irodalmi nyelv normái alapján sokáig gondolták a nyelvészek. A kommunikáció szempontjait jobban érvényesítő norma-felfogás a köznyelv vizsgálatában is számol a nyelvhasználat beszédhelyzettől függő variálódásával, számol nagyobb ingadozással és tűrési sávval. Azt is tudjuk, hogy az erős köznyelvi hatás dinamikusabbá, lazábbá tette a nyelvjárások normarendszerét. Azaz: az a bizonyos, a nyelvjárások és a sztenderd közötti átmeneti sáv, amely oly sok gondot okoz a vele foglalkozó nyelvészeknek mindenütt, elmosódó kontúrú, nincsenek éles határai. Akkor viszont mitől kezdve regionális köznyelv X változat és meddig az? Nem lehet, hogy a sztenderdet tekintettük szűkebbnek s az átmeneti sávba utaltunk olyan sztenderd-jelenségeket, amelyek a sztenderdnek egyszerűen variánsai?

Tételezzük most föl, hogy pontosan ismerjük a nyelvjárásoknak és a köznyelvnek a határát, hogy tehát nincs vita arról, mi tartozik a közbülső sávba, s mi nem. A szakirodalomban olvashatunk erdélyi, győri, hatvani stb. regionális köznyelvekről. Ez egyértelműen azt jelenti, hogy a nyelvjárások és a sztenderd közötti átmeneti sáv területileg tagolódik. Ezek szerint adva van a magyarban a viszonylag egységes, területileg nem kötött sztenderd, s adva vannak a területileg kötött nyelvjárások egyfelől, s az úgyszintén területileg kötött regionális köznyelvek másfelől. A magyart – ez már a középkor egynémely tudós utazójának feltűnt – az jellemzi, hogy

nincsenek a legtöbb európai nyelvhez mérhető különbségek nyelvjárásai között (tehát pl. a gyergyói székely megérti a Sopron megyei magyart és fordítva). De – minthogy a magyar köz- és irodalmi nyelv nem kis részben különböző nyelvjárástípusok ötvöződéséből jött létre, nincsenek nagy különbségek a köznyelv és a nyelvjárások, különösen pedig a köznyelv és a központi fekvésű, mondhatnám mai magyarországi nyelvjárások között sem. A regionális köznyelvek az egységes sztenderdhez közeledve jöttek létre, tehát a nyelvjárási vonásokból sokat veszítettek, s bármelyik nyelvjárás is az alapjuk, valamennyi regionális köznyelv a sztenderdhez közeledett, ezért egymáshoz is közelebb kerültek. Márpedig ha – mint láttuk – a magyarban eleve nincsenek számottevő különbségek a sztenderd és a nyelvjárások, illetőleg a különböző nyelvjárások között, akkor vajon mekkorák a regionális köznyelvek közöttiek? Mondjuk a győri és a szombathelyi között van akkora különbség, hogy nyelvrendszer-tani értelemben külön nyelvváltozatoknak tekintsük őket?

Pragmatikai szempontból a kérdés úgy merül föl, van-e a tágabb értelemben vett beszédhelyzetből következő rendszerszerű nyelvhasználatbeli különbség kettősnyelvű, tehát diglott magyar beszélőknél. Azt mondhatjuk, hogy van. A privát, familiáris kommunikációs helyzetekben a diglott magyar anyanyelvű beszélő nyelvjárási vagy nyelvjárásias beszédmodot követ, nyilvános beszédhelyzetekben pedig köznyelvieset vagy köznyelvit. A regionális köznyelvek egyértelműen az utóbbiba tartoznak. Az eddigi tapasztalatok szerint – legalábbis saját tapasztalataim szerint – a magyarországi magyar nyelvjárási beszélők tudatában két nyelvváltozat él: az egyik, amely a privát nyelvhasználat eszköze (tehát a nyelvjárás vagy nyelvjárásias valami), s a másik, amely a nyilvánosé (ez a regionális köznyelv). Meggondolkoztató az a tény, hogy a sztenderd és a regionális köznyelvek között a nyelvi tudat szintjén nincs vagy alig van különbség, s hogy ennek megfelelően a hétköznapi nyelvi gyakorlatban a regionális köznyelv észrevétlenül (azaz a beszélő számára nem tudatosan) helyettesíti a sztenderdet. Márpedig helyettesíteni csak úgy tudja, ha köztük nincsenek feltűnő különbségek. S hogy nincsenek, azt a nyelvrendszer-tani vizsgálat igazolhatja perrendszerűen. Több nyelvész vélekedik úgy külföldön, hogy amit a beszélők nem érzékelnek lényeges különbségnek, s amit a vizsgálódó nyelvész is nem nagy számú, s a köznyelvtől zömmel fonológiai eltérésként realizálódó sajátosságként írhat le, az nem tekinthető önálló változatnak. Ezek szerint a „nyelvjárás”: regionális köznyelv: köznyelv”- kontinuumban a regionális köznyelvnek nevezett jelenségkör s a sztenderd valahogy egy kalap alá veendő?

A regionális köznyelv(iség) létrejöttének föltétele, a sztenderdnek a nyelvjárásokra gyakorolt erős hatása, de létrejöttének nem feltétlen, s főként nem gyors következménye a nyelvjárások visszaszorulása, illetőleg eltűnése. Ha viszont nincs már nyelvjárás, akkor a regionális köznyelv átvetheti egyik szülőjének, a nyelvjárásnak a funkcióját, azt tudniillik, hogy töb-

bé már nem a nyilvános, hanem éppen ellenkezőleg, a familiáris nyelvhasználat eszköze. Ehhez azonban az kell, hogy a regionális köznyelv és a sztenderd között érzékelhető különbségek legyenek, különben nem nyelvváltoztatvátsról, csupán stílusváltásról beszélhetünk.

Ismeretes, hogy a magyar anyanyelvűek egy bizonyos hányada (megközelítően pontos adataink sincsenek) nem beszél nyelvjárást. Az ő esetükben a nyelvhasználat vagy két pólusú (ti. sztenderd és regionális köznyelv), vagy egy pólusú (vagy sztenderd vagy pedig regionális köznyelv). Megfelelő vizsgálatok hiányában itt sötétben tapogatózunk. S a sztenderdet és valamely regionális köznyelvet beszélők nyelvhasználatának és nyelvi tudatának a vizsgálata nélkül továbbra is ezt kényszerülünk tenni. Úgy érzékelem, a regionális köznyelviség kutatásában egyre inkább ez válik neuralgikus ponttá: a sztenderd és a regionális köznyelviség kapcsolata. Azaz: megint kilyukadtunk a sztenderdnél, s ami ezzel egy: a norma kérdéskörénél.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A KÁRPÁTALJAI MAGYAR NYELVATLASZRÓL

BALOGH LAJOS

MTA, Nyelvtudományi Intézet, Budapest

Közlésre elfogadva: 1994. november 23.

1. Amikor kutatásaink során a magyar nyelv területi változatait vesszük számba, azok hangtani, morfológiai és lexikai jelenségeit tanulmányozzuk, mindig megkülönböztetett figyelmet tanúsítunk a határainkon kívül élő magyarság nyelvhasználata iránt. Ennek a fokozott érdeklődésnek nemcsak gesztusjellege van, nemcsak udvariasságból helyezzük előtérbe az erdélyi, szlovákiai, kárpátaljai, vajdasági, horvátországi, szlovéniai és a burgenlandi magyarság nyelvi problémáit, hanem azért is, mert e térségben nemcsak teritoriális jelenségekkel kell számolnunk, hanem azzal a politikai, gazdasági és kulturális közzeggel is, amelyben a magyar nyelv kisebbségi környezetben funkcionál.

Ha tehát a kárpátaljai magyar nyelvhasználat vizsgálatára vállalkozunk, akkor nem elégedhetünk meg csupán nyelvi elemzéssel, a sztenderd nyelv-változattól való eltérések regisztrálásával, hanem keresnünk kell azokat az okokat is, amelyek a jelenlegi állapot kialakulásához vezettek. Az oknyomozás során viszont minduntalan túllépjük a nyelvészeti kompetencia határait, hiszen föl kell tennünk olyan kérdéseket is, hogy milyen jogi garanciák léteztek és léteznek jelenleg is az itt élő magyarság számára anyanyelvének zavartalan használatához. Az elmúlt néhány évben viharos átalakulásoknak voltunk a tanúi. Fölbomlott a Szovjetunió, amelynek romjain új utódállamok alakultak. Ukrajna is most rakja le az újkori államiság alapjait, gazdasági, politikai és jogi vonatkozásban egyaránt, eszméletén pedig saját identitástudatának kialakításával van elfoglalva. Ilyen körülmények között érthető, hogy a törvénykezés és a jogalkotás az alapvető kérdéseket helyezi előtérbe – hadügy, pénzügy, a gazdaság szervezeti átalakítása, privatizáció, az ország területi egységének biztosítása stb. –, ezért egy ideig még megoldatlanok maradnak többek között az Ukrajna

területén élő nemzetiségek problémái is. Pedig az új idők új lehetőségeket nyitnak meg számukra a helsinki egyezmény szellemében az Európában kialakult gyakorlat követésére.

A teljes fölzárkózáshoz azonban még hosszú út vezet. Egyelőre inkább csak a szándékok fogalmazódnak meg a kárpátaljai magyarság részéről is, többek között autonóm körzet kialakítására Beregszász környékén, ahol a koncentráció a legerősebb, ahol a magyar lakosság legalábbis a falvak jelentős részében túlnyomó többségben van. A tervezett közigazgatási és kulturális autonómia természetesen jelentős mértékben befolyásolja a nyelvhasználatot is, hiszen jogi garanciákat nyújt például magyar nyelvű feliratok elhelyezésére a közintézményeken, a párhuzamos helynévhasználatra, a többségében magyarok által lakott települések magyar elnevezéseinek hivatalossá tételére, magyar utcanévtáblák elhelyezésére, a magyar nyelvű oktatás széles körű biztosítására az általános iskolákban, középiskolákban és bizonyos fokig az egyetemeken is. Az ukrán állam toleranciájától függ még további engedmények bevezetése, mint például a magyar nyelv használatának elismerése a közintézményekben, magyar nyelven történő levelezés a hatóságokkal stb.

A hivatalos szervek részéről egyelőre még nem született döntés az autonómia kérdésében. Úgy tűnik, hogy nem látják eléggé világosan egy ilyen lépés következményeit, ezért inkább óvatosságra törekсенek, nem akarnak elhamarkodott intézkedéseket hozni nemzetiségi ügyekben. A fentiek ellenére Kárpátalján mégis aránylag kedvező a helyzet a magyar nyelvhasználatot illetően, mégpedig azért, mert drasztikus tiltó rendelkezések sincsenek, amelyek korlátoznák a magyarul beszélőket nyelvük és kultúrájuk művelésében. Nincs Kárpátalján vagy Ukrajnában olyan nyelvtörvény, mint például néhány más szomszédos államban, amely megtiltana a magyar helységnevek használatát, nem vált ki ellenszenvet és ingerültséget március tizenötödikének megünneplése, nyilvános összejöveteleken a magyar himnusz és a szózat eléneklése.

2. Ennek az előadásnak a keretében természetesen most nem térhetek ki részletesen az itt említett nyelven kívüli tényezőkre. Az idő rövidsége csak arra ad lehetőséget, hogy fölillantam a kárpátaljai magyar nyelv néhány regionális sajátosságát, olyan grammatikai tényezőket, amelyek meglehetősen gyakoriak az írott és a beszélt nyelvben egyaránt. Még mielőtt konkrétumokra kerülne sor, néhány általános megjegyzést szeretnék tenni.

Kárpátalján is éppúgy, mint mindenütt máshol, ahol a magyar nyelv nem államnyelvként, hanem kisebbségi nyelvként funkcionál, a regionális jelenségek két alapvető forrásból táplálkoznak: az egyik a nyelvjárási környezet, a mi esetünkben a felső-tiszai tájnyelv, amelyet az itt élő magyarság többsége beszél; a másik pedig a hivatalos államnyelv, korábban az orosz, most az ukrán, amelyből az államigazgatás, a gazdasági élet, a kereskedelem, valójában a mindennapi élet neologizmusai szókölcsönzéssel, tükrö-

fordítással meglehetősen nagy számban áramlanak át az itteni magyar nyelvhasználatba.

Előadásom további részében néhány példával szeretném illusztrálni az eddig elmondottakat, előrebocsátva azt, hogy most nem nyelvjárásokról, tájnyelvről lesz szó, hanem a kárpátaljai regionális köznyelvről, arról az emelkedettebb szintű nyelvváltozatról, amelyet a városi értelmiség is használ a verbális kommunikáció során, valamint az írott sajtóban, újságokban, könyvekben. Két éve tanítok vendégtanárként az Ungvári Állami Egyetemen. Ez alatt az idő alatt számos lehetőség nyílt arra, hogy megfigyeljem a körülöttem élők nyelvhasználatát, jegyzeteket készítssek a sajtó nyelvéről, cédulákra írjam a szépirodalmi művekből és egyéb más kiadványokból a regionalitásnak ítélt nyelvi sajátosságokat. Az így összegyűlt terjedelmesebb anyagot szeretném majd valamelyik nyelvészeti folyóiratban is közzétenni.

3. Mivel az északkeleti nyelvjárástípus egyik jellemző sajátossága az illabialitás, ennek megfelelően a kárpátaljai regionális köznyelvben sem találunk ö-ző alakokat. Még a gyenge fokú ö-zés is hiányzik, amely egyébként a sztenderd magyar köznyelvben elfogadható és megengedett, így tehát az e-vel és ö-vel váltakozó alakpároknak itt szinte kizárólag csak az illabiális változatával találkozunk: **felmegy, feltétel, felső, repül, veder, csend, veres, csepp, gyenge, csecs, csenget** stb., tehát nincs **fölmegy, föltétel, fölső, röpül, vödör, csönd, vörös, csöpp, gyönge, csöcs, csönget** stb.

Amikor először hallottam, nagyon meglepődtem, de most már megbíráztam vele, hogy az igeikötő az ige után kerül olyan esetben is, amikor a köznyelvi norma szerint inkább az ige előtt kellene állania. A mindennapi beszédben gyakran hallunk ilyeneket: **Szakad le a kezem, annyira fáj. Olyan szomjas vagyok, hogy halok meg.** A szépirodalomban is bőven van erre példa, két adatot idézek Balla László **Azt bünteti, kit szeret** című regényéből: **... a könyveik is ott maradtak, aztán egyet-egyet kaptak kölcsön a szomszédoktól, de az is esett ki a kezükből, nem volt türelmük hozzá** (35. oldal); **A kiállításra szánt képeim dolgozni nem tud, hullik ki az ecset a kezéből** (148. oldal). Az igeikötő egyik fő funkciója az, hogy perfektívvé, befejezetté teszi az igét, például a **szakad** folyamatos, a **leszakad** befejezett ige. Mi történik valójában itt ezekben a mondatokban, amelyekben az igeikötő a szokásostól eltérően az ige után kerül? Feloldódik az ige által kifejezett cselekvés befejezettsége, merevsége, és inkább gyakorító funkciót vesz át a hátravetett igeikötő: nem egyszeri alkalommal szakad, hanem folyamatosan szakadozik le a kezem (persze átvitt értelemben), és eseket ki a könyv az olvasó kezéből stb. Az efféle igeikötőhasználat nagyon kedves színfoltja a kárpátaljai regionális köznyelvnek, grammatikailag nem hibázatható, ezért semmiképpen sem tartom kerülendő, a nyelvhasználatból kiiktatandó jelenségnek.

Általánosan elterjedt a kárpátaljai magyar nyelvjárások nagy részén az az alaktani jelenség, hogy a **-nál, -nél** határozóragot **'-hoz, -hez, -höz'** jelen-

tésben használják. Ez sem tűnik tájnyelvi sajátyságnak, mert a regionális köznyelvben, városi emberek, értelmiségiek nyelvhasználatában is megtalálható. Az egyik tanítványom szakdolgozatában, a szürtei lakodalom leírása során olvastam az alábbi mondatot: **Maximum 10 személy ment a lánynál...**; sztenderd köznyelvi formában így: **Maximum 10 személy ment a lányhoz...** (Nagy Angelika: *Napjaink lakodalmi szokásai Szürtén*. 1992., 77. oldal. Kézirat.). Kovács Vilmos *Holnap is élünk* című regényében ezt a példát találtam: **Minek nem jössz már el nálunk?**; tulajdonképpen: **hozánk** (107. oldal). Ugyanakkor viszont a családi viszonyokat is kifejező **-éknál** rag helyett az **-ékhoz** használatos: **Tegnap voltunk Zékányékhoz.**; tulajdonképpen: **Zékányéknál** (élő beszédben).

Hosszan sorolhatnánk azokat a tájszavakat, szószerkezeteket, amelyek nyelvjárási szintről feljebb emelkedve szintén bekerültek a regionális köznyelvbe, sőt a szépirodalom nyelvébe is. Az élő beszédből vett példa a **kivirított virág** 'kinyílt' virág jelentésben: **Tegnap az üzletben nem volt kivirított virág.** Balla Lászlónak a már említett regényében fordul elő a **bitangjában** hagy kifejezés 'veszni hagy' jelentésben: **Szakállék bérelt házban laktak, a bútorukon kívül semmijük sem volt, így csak azt a kis holmijukat kellett bitangjában hagyni – illetve még azt sem** (32. oldal).

A magyar nyelvterület nagyobb részén használatos, de azért regionális sajátyságnak tekinthető az **érkezik** ige 'tud, képes valamit megtenni' jelentésben: **... azok, akik a jegypénztárakban nem érkeznek megváltani a menetjegyeket, a vonaton sem tudják azt megtenni.** (Kárpáti Igaz Szó, 1991. jan. 12., 3. oldal); **Hitler már nem érkezett bevetni új fegyverét, a japánoknak adta át.** (Balla László, i. m. 24. oldal).

Különösen sok tájszó fordul elő Nagy Zoltán Mihály, *A sátán fattya* című regényében: **bárka** 'deszkából készült burok, amelybe a koporsót a sírba teszik' (89.), **bérfa** 'a székéroldal felső, vízszintes fája' (65.), **csanak** 'pohár' (16.), **csiklé** 'levesfajta' (60.), **fec** 'a tehén első teje borjázás után' (97.), **findzsa** 'bögre' (151.), **hídlás** 'a disznóól deszkapadlózata' (147.), **kancsi** 'kancsal' (163.), **kántál** 'énekléssel karácsonyt köszönt' (32.), **kutakodik** 'tudakozódik, érdeklődik valami iránt' (35.), **nagyujjas** 'nagykabát' (31.), **pulya** 'gyerek' (61.), **spór** 'tűzhely' (160.). Kovács Vilmos is kedveli a tájszavakat a *Holnap is élünk* című regényében: **folyvást** 'folyton' (107.), **gagó** 'golya' (105.), **görbebot** 'kampósbot' (167.), **guba** 'meleg téli kabát' (167.), **tündelevény** 'denevér' (105.). Népies témája miatt szintén sok az alaki tájszó, de a valódi tájszó is Bús Ilona *Pusztafa* című regényében: **bádóg** 'alumiumból készült pohár, bögre' (107.), **mán** 'már' (286.), **mejj** 'mell' (286.), **szólító** 'halánték' (180.).

4. A tájnyelvi jelenségek után szeretnék még néhány szót szólni azokról a neologizmusokról, tükkörfordításokról, amelyek az elmúlt évtizedekben kerültek be a kárpátaljai nyelvhasználatba. Külön tanulmányt érdemelne annak a vizsgálata, hogy mennyire törvényszerű, illetőleg szükségszerű az idegen szók megjelenése a magyar nyelvben, van-e magyar megfelelője,

amellyel zavar nélkül helyettesíthető lenne, vagy pedig ismeretlen a jelölt tárgy, fogalom a nyelvterület egyéb részein, ezért terjedt el az idegen megnevezés. Valószínűleg befolyásolja egy-egy szó elterjedését a gyakori látvány is, tehát ha mindenütt azt látja a magyar ember a boltokra kiírva, hogy **gasztronom**, hajlamossá válik, hogy így mondja: **lemegyek a gasztronomba, vegyél tejet a gasztronomba** stb. Persze még sok egyéb más pszichikai és műveltségbeli tényező is hozzájárul ahhoz, hogy ki, mikor, milyen mértékben kever a beszédébe helyi értékű idegen szavakat.

Az egyetemi élet is bővelkedik ilyenekben: **pára** '2 x 45 perces óra', **praktika** 'szakmai gyakorlat', **ráda** 'ülés, tanácskozás öbnyire valamely hivatalos szervé', **szesszió** 'beutazási időszak'. De regionális jelentésben használatosak az alábbi magyar szavak is: betölt 'kitölt alamilyen nyomtatványt', felszólal 'előadást tart valamilyen rendezvényen', kimenő 'szabad nap', kivesz 'felvesz zetést', lead 'letesz zsgát', magánutas 'levelező hallgató', parancs 'írásos rendelkezés, engedély, kiküldetés' stb., vizsgát ad 'vizsgázik', vizsgát fogad 'vizsgáztat'.

Ilyen és ehhez hasonló idegenszerűségeket természetesen az élet más területeiről is idézhetnénk, az élő beszédből, a sajtó nyelvéből, szépirodalmi és egyéb más forrásokból: butélia 'palackos üveg' (Nagy Zoltán Mihály i. m. 31.), felcserközpont 'egészségügyi központ' (Kárpáti Igaz Szó, 1991. ápr. 17., 2. oldal), gramota 'elismerő oklevél' (Kovács Vilmos i. m. 107.), kopera 'szövetkezeti bolt' (Kovács Vilmos i. m. 107., Bús Ilona i. m. 110.), remont 'javítás', pl. Csináltunk rajta egy remontot. (Ungvári Rádió, 1990. febr. 14.), jövedelmet ad 'jövedelmet hoz' (Ungvári Rádió, 1990. febr. 14.), csenget 'telefonál' (igen gyakori a beszélt nyelvben), dolgozik 'működik', pl. Ez a telefon már megint nem dolgozik. (szintén nagyon gyakori az élő nyelvben), érdést felad alakinek 'kérdést tesz fel valakinek', pl. ... kérdéseket adtak fel a referálóknak. (Kárpátalja, I. évf., 12. sz. 4. oldal). Külön kell szólni még az összehívású melléknévről, amelyet előszeretettel használnak a sajtó nyelvében, különösen a hivatalos, államigazgatási szervezetek üléseiről szóló beszámolóknak: A huszonegyedik összehívású területi tanács hetedik ülészakának határozatát Kárpátalja státusáról a független Ukrajna kötelékében felemás megoldásnak tekintjük... (Ung-vidéki Hírek, 1991. okt. 15., 1. oldal). A magyar nyelv természetétől meglehetősen idegen ez a fajta tömörítés. Ha egyetlen szóval nem is tudjuk helyettesíteni, ajánlatos inkább a körülírás, a participium perfekt használata: A területi tanács huszonegyedik alkalommal összehívott ülészakának határozatát...

5. Külön előadásban lehetne és kellene foglalkozni a fordítások nyelvvel, amely szintén sok tanulsággal szolgál nyelvészeknek és fordítóknak egyaránt. Az elmúlt évtizedekben, amikor egyetlen éjszaka több újságoldalmnyi párthatározatot, kongresszusok, központi bizottsági ülések anyagát kellett lefordítani oroszból magyarra, bizony nem az igényesség, a jó hangzás és a magyaros stílus volt a fő követelmény. A fordítások problematikájából most csak egyetlen jelenséget, a többszörös birtokos szerkezetek

magyarra történő átültetését emelném ki. A magyar nyelv többek között abban is különbözik az indoeurópai nyelvektől, hogy maximálisan hármass birtokos szerkezetet visel el, ennél több birtokviszony már a szöveget áttekinthetetlenné teszi. Ennek értelmében mindenképpen hibásnak kell minősítenünk az alábbi szöveget: **Ukrajna Független Szakszervezetei Szövetsége Tanácsának nyilatkozata** (Kárpáti Igaz Szó, 1992. jan. 12., 2. oldal). Ötszörös birtokviszony, helyett inkább ez ajánlható: **nyilatkozat, amelyet az Ukrajnai Független Szakszervezetek Tanácsa adott ki**. Még sok ehhez hasonló hibás, zsúfolt szerkezetet idézhetnénk a sajtó nyelvéből: **Ivan Hercnek; a Kárpátontúli Erdőipari Vállalat Bérloji Szervezete Vezetősége elnökének...** (Kárpáti Igaz Szó, 1991. jan. 12., 2. oldal); ... **állítsák össze a közoktatási, egészségügyi és művelődési intézmények anyagi bázisa megszilárdításának ötéves komplex terveit...** (Kárpáti Igaz Szó, 1991. ápr. 17., 2. oldal).

O PREDAVANJIMA ODRŽANIM U SPOMEN GEZI BARCIJU

23. novembra 1994. godine Odsek za mađarski jezik je organizovao naučni skup povodom 100. godišnjice rođenja istaknutog mađarskog lingviste, Gezi Barcija. Bilo je predloga da ova manifestacija u čast Gezi Barcija postane tradicionalna i da se održava bijenalno, kao i da u rad konferencije treba uključiti i lingvistički orjentisane studente.

Na skupu je ukupno održano dvanaest predavanja, dva su međutim već objavljena u časopisu „Híd” (autori su Ištvan Seli i Iren Lanc).

Od ovde objavljenih radova dva su usko povezana sa Gezom Barcijem. **Laslo Molnar Čikoš** je govorio o 'tvrdom' stavu našeg lingviste prema negovanju maternjeg jezika. On je naime smatrao, da negovanje jezika sa tzv. ljudskim akcentom nije nova pojava. Lingvista se naime može umešati u život jezika ako je uticaj vredan toga. **Marta Čeh** se s jedne strane bavila dubletima govornog jezika sa 'e' i 'ö', a sa druge strane istraživala je njihovu učestalost u tekstovima Geze Barcija.

Druga grupa predavanja se odnosila na aktuelne lingvističke teme, istraživačke pravce.

Derd Pap je govorio o mađarskoj frazeologiji psihičko-bioloških procesa, o metaforičkim i metonimskim modelima nastanka značenja. **Ilona Rajšli** se bavi istorijom jezika, analizirajući pojavu i značenje sinonimskih grupa 'vagy' i 'vagyon' u starim mađarskim kodeksima.

Edita Andrić i **Edit Katona** analiziraju aktuelna pitanja u vezi sa negovanjem maternjeg jezika. Prvi rad se bavi načinima na koji se vrši „obogaćivanje” leksike mađarskog jezika u Vojvodini, a drugi je usmeren na principijelna pitanja negovanja jezika nacionalnih manjina, kao što je na pri-

mer zbog čega su ta nastojanja manje efikasna od onih koje sprovode lingvisti u homogenoj jezičkoj zajednici.

Ferenc Bagi istražuje početke podučavanja mađarskog jezika kao stranog, došavši do udžbenika Mačasa Bela, upoređuje nekadašnje i današnje metode u učenju jezika.

Jene Kiš u svom predavanju koje se bavi regionalnim govornim jezikom ispituje nekoliko ključnih problema u vezi sa istraživanjem govornog jezika: kako se u takvim odnosima može postaviti pitanje norme, da li se regionalni jezik može odrediti samo u odnosu na standardni jezik, ili se može omediti i teritorijalno, jedan od drugog?

Lajoš Balog analizira dvojezičnost, pojavu interferencije, provincijalizam mađarskog jezika u podnožju Karpata (Ukrajina), koji se u mnogo čemu podudara sa jugoslovenskom dvojezičnošću.

PAPERS PRESENTED AT THE GEZI BÁRCZI MEMORIAL DAY SESSION

On 23 November 1994 the Hungarological Department organized a conference to commemorate the hundredth anniversary of Béla Bárczi's birth. It was raised as an issue that Bárczi Day conference should become a traditional meeting held every second year, and that students of the faculty interested in linguistics should also be encouraged to take part in its sessions.

There were altogether eleven presentations at the session but two of them, one by István Szeli and one by Irén Lánc, have already been published in *Híd* magazine.

Two of the studies published in this periodical are closely connected to Béla Bárczi. In the first one, **László Molnár Csikós** discusses the resolute and unyielding views of this celebrated scholar on language cultivation according to which the so-called antropocentric language cultivation is not a new phenomenon; the linguist is allowed to interfere in the life of a language provided he can evaluate the outcome of his interference. In the second one **Márta Cseh-Szabó** focuses partly on the theoretical questions concerning the „e” and „ö” word-form variants and partly on the analysis of their occurrence in the works of Géza Bárczi.

The remaining papers center on various current issues and trends in linguistics.

György Papp deals with the Hungarian phraseology of physiological and psychological processes, taking into account the metaphoric and metonymic models of meaning formation. **Ilona Rajsli** turns to language history analyzing the occurrence and denotations of the „vagy, vagyon” synonym group in early Hungarian codices.

Edit Andrić and **Edit Katona** write on topical problems; the former describes the methods of vocabulary building in the Hungarian language of Voivodina, the latter turns to theoretical problems of language cultivation in minority conditions, such as, why it is that the efforts of language cultivators are much less fruitful in minority conditions than those of linguists in homogeneous language communities.

Férenc Bagi, searching for the beginnings of teaching Hungarian as a foreign language, came across a textbook by Mátyás Bél which he compares to contemporary and present day methods of language teaching.

Jenő Kiss in his presentation focuses on regional standard language and the key questions of recent investigations into the living language: can the question of norms be raised in such circumstances; is it only the standard language that the regional standard differs from, or does it stand away territorially also from other regions?

Lajos Balogh deals with bilingualism in Sub-Carpathia (the Ukraine), which in many of its features resembles bilingualism in Yugoslavia, and he analyses its interferences and provincialisms.

A „MITTELEURÓPAI GROTESZK” DANILO KIŠ A HOLTAK ENCIKLOPÉDIÁJA CÍMŰ KÖTETÉBEN

JUHÁSZ ERZSÉBET

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1995. május 20.

A „mitteleurópai groteszk” fogalmát Vaclav Belohradský értelmezése szerint használom. (1.) Mivel Danilo Kiš **Fővényóra** című regényét ugyan csak e szempont szerint elemeztem (2.), nem térnék ki részletesen a fogalom ismertetésére. A közérthetőség kedvéért egész röviden annyit mondanék, hogy Belohradský a közép-európai, illetőleg ragaszkodva a német változathoz: mitteleurópai kultúra lényegét a legitimitás helyébe lépő legalitásban látja. A legalitást pedig a különböző uniformizmusok testesítik meg. A nyugat-európainál sokkal keményebben és kíméletlenebbül jelennek meg Közép-Európában a különböző verbális uniformizmusok (nacionalizmus, fasizmus, sztálinizmus), amelyek e térség történelmét is keményebbé és kíméletlenebbé teszik. A verbális uniformizmusokban megtestesülő történelemnek alávetett egyén tapasztalatairól szól Danilo Kiš valamennyi műve. Csak a hangsúly tevődik át egyik verbális uniformizmusról a másikra. A **Korai bánat**, **Kert**, **hamu** és a **Fővényóra** című műveiben a fasizmus képezi azt a belső közeget, amelyben a cselekmény lejátszódik. A **Borisz Davidovics síremléke** című elbeszéléskötet a sztálinizmus verbális uniformizmusát jeleníti meg, a **Holtak enciklopédiája** című kötet alapján viszont – a verbális uniformizmusokat meghaladva – még inkább, mint az előző kötetben esetében a koestleri kérdés áll: mit tehet az ember a történelmi Gonosszal szemben? (3.)

De kanyarodjunk vissza a mitteleurópai groteszk fogalmához. Belohradský szerint a **mitteleurópai** filozófia, irodalom és tudomány **egységesítő mozzanata** abban a felismerésben összegezhető, amely szerint **abszurd** az a szándék, mely közös nevezőre akarja hozni az életet és az állami rationa-

litást. Ebből születik szerinte a **mitteleurópai groteszk**. A lényeg tehát úgy foglалható össze, hogy e régióban a groteszket maga a történelem hívja elő. Bojtár Endre állapítja meg Danilo Kiš Borisz Davidovics síremléke című elbeszéléskötetével kapcsolatban, hogy miközben a sztálinizmus történetét akarja megírni, mintegy mellékesen ér el metafizikai, idő feletti általánosításokig, pl. a Rossz, a Gonosz létezéséről, ismétlődő felbukkanásáról a világban. (4.) Aligha lehetne keményebb és kíméletlenebb az a következetesség, ahogyan Danilo Kiš a maga sajátos közép-európai tapasztalatai alapján módosítja Borges világlátását (5.), s magát az itt mindenkor groteszkké váló történelmet teszi elbeszélés tárgyává. E régióban ugyanis valóban megkerülhetetlen a történelemnek, illetőleg a verbális uniformizmusnak való alávetettség tapasztalata.

Bányai János hívja fel a figyelmet arra a négy forrásra, amelyből **A holtak enciklopédiája** című kötet minden darabja merít. Ez a négy forrás: a történelem, a legenda, a képzelet és a halál. „A történelem – miként a **Borisz Davidovics síremléke** elbeszéléseiben is – állandó „kerete” Danilo Kiš írásainak. De belső kerete, nem többé-kevésbé semleges időpontja az elbeszélt történetnek, hiszen a történelem itt nem múlt és nem jelen csupán, bár nyilván az is, hanem **tapasztalat**, amely azért vált fenyegetővé és szorongatóvá, mert mindig más alakban, de az emberiség történetében rendre felújul, visszatér: az emberi értékeket felszámoló önkény, a szellemet és gondolatot elfojtó erőszak, az emberi életet leltári számnak tekintő hatalom képében.” (6.)

A négy említett forrásnak köszönhetően lép túl **A holtak enciklopédiája** című kötet a sztálinizmus verbális uniformizmusának megragadásán, s jut el a metafizikai Gonosz létezésének ismétlődő felbukkanásáig. A gonosz, mint említettem már, soha sem függetleníthető Kišnél a kegyetlen és kíméletlen történelmi tapasztalatoktól, s ha a kötetben közölt elbeszélések sorrendjének van megfeythető rendje, akkor az alighanem úgy tapíntható ki, hogy a gonosz történelmileg szituált jelenléte bizonyos ritmus szerint váltakozik ennek közvetlen és közvetett jelenvalóságával. A **Simon, a csodatevő** című kötetnyitó elbeszélésben, noha a legenda tűnik a négy említett közül az alapforrásnak, a legenda itt csak ürügy arra, hogy a legitimitás és legalitás (a fogalomnak abban az értelmében, ahogy Belohradský használja) kérdésének eldönthetetlensége megfogalmazódjék, e harc egyúttal a történelmi Gonosz forrását is – egy aspektusból legalább – megvilágítja. Ennek az eszmei viadalnak a lényege természetesen nem abban összegezhető, hogy vajon a krisztusi tanítás képezi-e az emberi közösség megteremtődéséhez és fennmaradásához nélkülözhetetlen rend, illetőleg legitimitás alapját, vagy pedig az, ahogyan Simon, a csodatevő szeretné legitímé tenni a maga világnézetét mondván: „Én nem vagyok apostol”, „én közületek való vagyok. Ők a fejetekre teszik a kezüket, hogy beteljetekek szent lélekkel; én a kezemet nyújtom, hogy fölemeljelek benneteket a porból.” „Ők örök üdvösséggel kecsegtetnek, én a megismerést és a pusztasá-

got kínálom föl. Aki akar, tartson velem.” (7.) Simon beszéde alapján az olvasó óhatatlanul a verbális uniformizmusok sztálinizmusra emlékeztető változatára asszociál. Az apostolok tanításairól azonban ugyancsak az derül ki, hogy megkérdőjelezhető, tehát közel sem tűnik abszolútnak és mindenhatónak. Amint ugyanis egy hit vagy tanítás intézményesül, s ezzel együtt a hívek megnyerésére törekszik nyílt erőszakkal és megfélemlítéssel, vagy ennek rejtettebb formáival, az derül ki, hogy nem lehet igazi legitimitás forrása. Igazi legitimitást csak a különböző hitek és világnézetek közt megteremtődő viszony, párbeszéd hozhat létre. (Ennek ismétlődő hiánya teszi oly kegyetlenné és kíméletlenné a közép-európai régió történelmét.) „Ha egy hazugságot sokáig ismételtetnek, végül mindenki elhiszi. Mert a népek hinnie kell valamiben” – mondja Simon, a csodatevő. S ide kívánczik még Péter töprengése is, amikor látja levegőbe emelkedni Simont, aki Isten sugallata szerint „szakadár és Isten tanításának megcsúfolója, aki valóban önnön akaratának erejéből és önnön gondolatainak erejéből szállt fel, és most ott repül, láthatatlanul, a csillagok felé, a kétkedés meg az emberi kíváncsiság hajtóerejével, ám ennek határa van.” Péter a következőképp tépelődik: „Mert ha az a fekete sziluett, amely az égi magasságokban, a felhők közelében járt, valóban Simon, akkor az Ő csodái meg a keresztény hit igazsága **csupán egyik igazsága ennek a világnak**, s nem az egyetlen; akkor a világ titok marad, akkor a hit csalás, akkor az ő életének sincs többé biztos támasza, akkor az ember a titkok titka, akkor a világ és a teremtés egysége rejtély.”

A legitimitás és a legalitás kérdéskörén túl, illetőleg ennek önmagán túlmutató másodlagos jelentését talán nem alaptalan abban látnunk, hogy a Gonosz azért jelenik meg újra meg újra a világban, mert az ember nem képes szembenézni azzal a lehetőséggel, hogy egy-egy hit, meggyőződés, világnézet **csupán egyik igazsága ennek a világnak**. Ebből következően nem mindenható és nem is örökkévaló. Az egyetlen igazság hirdetése soha sem lehet mentes a zsarnokságtól. A szóban forgó elbeszélés két változatát írja le Simon bukásának. Mindkettő szó szerint megismétli Simon ágyasának, Zsófiának az átkát: „Az emberélet csupa bukás és pokol, a világ pedig a zsarnok kezében van. Legyen átkozott minden zsarnokok legnagyobbika, Elochim.”

A Gonosz az elbeszélés tanúsága szerint az esendő, bukásra ítélt embernek azzal az örök törekvésével van összefüggésben, hogy a hit, istenhit vagy egy-egy világnézet, dogma biztonságába kapaszkodva önnön eredendő magányát, bizonytalanságát és kiszolgáltatottságát fölszámolandó, a végsőig, a mások elpusztításáig menő esztelen következetességgel vagy megszállottsággal kitart egy-egy hit, dogma mellett, mert más hit, világnézet biztonságérzetének szép illúzióját ásná alá. A hitekkel és világnézetekkel is pontosan az a helyzet, mint az egy könyvvel és a könyvekkel. A **Királyok és bolondok könyve** című elbeszélésében a **Sioni bölcsek jegyzőkönyve** című antiszemita brosúra értelmezéstörténetéről készít groteszk leltárt

Kiś, végső konklúzióként azt állapítva meg, hogy „A sok könyv nem veszélyes. Veszélyes csak egy.”

A fentiekben már szó volt róla, hogy **A holtak enciklopédiájának** szerkesztét és belső ritmusát föltevésém szerint az adja meg, ahogy a Gonosz közvetlen és közvetett megjelenésformái váltják egymást. Ezen belül pedig, hogy szélesebb közösségi vagy közéleti közegeben bukkan-e fel ez a történelmileg mindig szituált Gonosz vagy megmarad az egyén magánéletének szűkebb, bensőségebb szférájában. Az utóbbiak egy jellegzetes példája **A varázstükör** című elbeszélés. A továbbiakban már csak ennek rövid elemzésére futja időmből.

A kötet magyar fordításában szereplő **A varázstükör** című elbeszélés eredeti címe **Ogledalo nepoznatog**, ami annyit jelent: Az ismeretlen tükre. A varázs és az ismeretlen semmiképp sem fedi egymást. A varázs, még ha gonosz varázslatot értünk is alatta, mást sugall, mint az ismeretlen, mely sokkal inkább sejteti a kiszámíthatatlanságot, mely lehet balsejtelem is, noha ezt a szövegkörnyezet dönti el. A kötet címadó elbeszélés mellett ez a legbonyolultabb szerkezetű elbeszélés a kötetben. Remekmű. A cselekmény időpontja évszámszerű pontossággal fel van tüntetve: 1858. A dokumentumok itt áldokumentumok, a képzelet a fő ihletforrása a műnek. Ez is egyik sajátos bravúrja a kötetnek. Hogy egyik elbeszélésben ragaszkodik a dokumentumokhoz, még ha azok végül is elmozdulnak, túlmutatnak önmagukon vagy óhatatlanul meghaladják önmagukat. (Lásd a **Királyok és bolondok könyve** című elbeszélést, melyben a kötetzáró postscriptumban megvallja Kiś, hogy eredetileg esszének tervezte) (8.), míg itt a dokumentumok imitációjából, áldokumentumokból építkezik. A narráció kétszólalmú, még hozzá úgy, hogy kánonszerűen ismétlődik ugyanaz egészen a kulminációig, amikor minden fogódzó nélkül maradván, az író az ismeretlenség mélyébe, pontosabban: poklába taszítja az olvasót. Nem lehetünk többé kívülállók, meg kell mártóznunk a Gonosz irracionális musáinak minden rettenetében és borzalmában.

Az elbeszélés első mondata így szól: „A történet ezúttal nem 'in medias res', mindjárt a sűreijénél kezdődik, hanem fokozatosan bontogatja szárnyait, akár az alkonyat az erdőn.” Ez a megállapítás kétszeresen igaz, a történet elbeszélése ugyanis kétszeresen megy végbe. Maga a történet arról szól, hogy Brenner úr, ez a közép-európai zsidó kereskedő, ahogy önmagát meghatározza, csészáján elviszi két idősebb lányát, Hannát és Miriamot Aradra, hogy beírassa a gimnáziumba.

Maga az elbeszélés az erdő leírásával kezdődik, melyen visszafelé tartó útjukon áthaladnak. (Ez abból derül ki, hogy alkonyodik.) Ezt az alkonyodó erdőt azonban a legkisebb Brenner-lány, Berta látja, aki otthonmaradt, még hozzá „varázstükrében”, illetőleg ismeretlenbe látó tükrében szemléli az erdőt. Valóban van egy kedves tükre: nemrég a szegedi vásáron vette neki apja egy cigánytól, s a kislány ezt a tükröt tartja maga előtt, miközben elképzeleli, illetőleg „látja” apja és nővérei kocsikázását a tölgyfaerdőn át.

Sőt magát is odaképzeli, „belelátja” az erdőbe. A bekezdés végén derül ki, hogy ami az eddigiek során a szemünk elé tárult, „tükör által homályosan” tárult elénk. Csak valami szorongató sejtelmünk támad, miután kiderítettük, hogy nem is eredeti történettel van dolgunk, hanem annak, fura, aszimmetrikus „tükörképével”.

A második bekezdés az eredeti történetet mondja el, az Arad felé és a visszafelé vezető út fragmentumait összekeverve. Itt a szereplők ki nem mondott gondolatai fogalmazódnak meg, majd váratlanul a sötét sejtelmek megbizonyosodássá változnak át az egyik bekezdés végén: „Hosszú az út még Szögedéig, legalább két- három óra, de hát neki nem sietős. (...) A lovak ismerik az utat, ugyanezzel a csészával (nevezzük így) sokszor megjárták már, mivelhogy Brenner úr üzleti ügyben legalább havonta elszekerezett Aradra (de Makóra, Temesvárra, Kecskemétre, Szabadkára, Újvidékre, Szolnokra, sőt Pestre is). A kocsit tehát rábízza lovai ösztönére, magát pedig átadja gondolatainak. Hogy halála napján merre járnak egy közép-európai zsidó kereskedő gondolatai, azt csak találgathatjuk. Minthogy csak homályos sejtéseink lehetnek arról is, hogy miről töprenghet vagy álmodozhat egy közép-európai zsidó kereskedő (tizenhárom, illetve tizen-négy esztendő) lánya a gimnáziumba való beiratkozásának és a nagyvilággal, egy másik világgal – a **másvilággal** – való találkozásának napján.”

Az író nem szánja tehát afféle csattanónak, hogy ez az aradi út halállal végződik majd. Jóval bekövetkezése előtt közli. A továbbiakban az apa és a lányok töprengéseit írja le, ez utóbbiak csalódottságát sem hallgatva el.

Ezt követően kap újra szerepet a tükör: „A kislány egészen közel emeli a tükröt a szeméhez, mintha rövidlátó volna. (...) A közvetlenül a háta mögött, azaz a tükrökép mögött – mert ömögötte igazán nincs semmiféle országút – kátyús dűlőutat lát, amelyen a szekér halad. A bakon az édesapja ül. Éppen szivart vesz elő a zsebéből, majd az ostort egy pillanatra letéve rágyújt. A gyufát most nagy pöccinti a sárba. Ekkor hirtelen megfeszíti a gyeplőszárát. A szemében rémület... Két ember ugrik fel a kocsira.”

Új bekezdésben pedig közvetlen utána ez olvasható: „A kislány felsikoltott álmában, majd a gyöngyházborítású kis tükröt forgatva, melyet egész éjszaka izzadt markában szorongatott a párna alatt, fölült ágyában.” Eszelős sikoltozás után idegenszerű, kongó hangon mondja: Mindannyian meghaltak.

A tükör, mint a kettős láttatás eszköze, valójában tiszta fikció. A kislány álmában látja meg azt, ami valójában megtörténik: apjának és nővéreinek kegyetlen meggyilkolását. A holtravált kislányt anyja éjnek idején elviszi a bíróhoz, elmondva mit látott a gyerek. A bíró szerint, amin a kislány átessett, lidércnyomás lehetett, **cauchemar**. Fontos meghatározás, mert ez a **cauchemar** nem más, mint ami ténylegesen megtörténik az elbeszélésben.

Hivatkoztam arra, hogy e kötet elbeszélései négy forrásból építkeznek. Ez a négy forrás: a történelem, a legenda, a képzelet és a halál. Ennek az elbeszélésnek a különösségét és magas esztétikai hőfokát az adja meg,

ahogy ez a négy elem összecserélődik, egyik a másik mögé bújik: említetem, hogy a dokumentumszerűség csak annak imitációja, ha a történelemben a mindennapi élet tényeit is beleértjük: történelem és képzelet eggyé válik. A legenda már-már szárnyra kelne, ám a racionalizmusba vetett hit legfőbb megtestesítője, a bíró cáfolja: személyesen győződhetett meg arról, hogy a kislány lidércnyomása pontosan azonos azzal, ami bekövetkezett. A legenda, a képzelet és a történelem tehát fedi egymást. A halál viszont a Gonoszt testesíti meg minden borzalmával és irracionálisával, kegyetlenségével és elkerülhetetlenségével. Ezeket az egybejátszásokat és átfedéseket erősíti fel az az inkongruenciát teremtő ellentét, amely az élet természetes zajlását, az abszolút gyanútlanyságot, az élet mindennapiságát újra meg újra szembesíti az ismeretlenbe látó tükörrel, s e tükör által homályosan, a maga lidércnyomásszerű megfejtetlenségével a lét lényegében bennefoglalt Rosszat, Gonoszt tárja elénk.

Danilo Kiš esetében nem lehet esetleges, hogy a kötet egész **A holtak enciklopédiája** címet viseli. Aligha tévedés, hogy a halál az a „holtszög”, ahonnan szemlélve az élet dolgairól a legtöbb elmondható. A szemfényvesztésről, a (vak)hitről, a kisemberek esendő életéről és kiszolgáltatottságáról, az árulásról, a csalásról, a bukásról, mindarról, ami gyűjtőnéven a Rosszat, a Gonoszt testesíti meg. S hogy e közép-európai író művében fogalmazódik meg ilyen sűrítetten és sokrétűen mindez, arra a régió történelmében kell a válasz után kutatnunk. Európának csak ebben a térségében ilyen kegyetlen és kíméletlen a valóság, hozzáértve ezúttal Kelet-Európát is. Ezért van az, hogy szükségszerűen itt kell fölvetődnie a koestleri kérdésnek: mit tehet az ember a történelmi Gonosszal szemben? Ebben a feltett kérdésben található **A holtak enciklopédiáját** is meghatározó mitteleurópai groteszk egyik alapvonása.

Jegyzetek

1. Lásd: Vaclav Belohradský: A kapitalizmus és a polgári erény. Pozsony, 1993.
2. J. E. A tisztánlátás tébolya (Danilo Kiš Fővényóra című regénye – a „mitteleurópai groteszk” egyik reprezentatív műve) Jelenkor, 1995. 5. sz.
3. Bojtár Endre írja: „A Borisz Davidovics síremléke alapján azonban a koestleri kérdés áll: mit tehet az ember a történelmi Gonosszal szemben? (B. E. Kelet-Európa vagy Közép-Európa? Bpest, 1993. 195. old.)
4. Bojtár Endre i. m. 195. old.
5. Borges előtti és utáni próza – lásd: Danilo Kiš: Čas anatomije című kötetében
6. Bányai János: Oda mindent feljegyeztek (Danilo Kiš: Enciklopédiája mrtvih) Híd, 1984. 10. sz.
7. Az idézetek az alábbi kötetből valók: Danilo Kiš: A holtak enciklopédiája. Újvidék, 1986. Fordította Borbély János.
8. Bányai János írja ugyanott: „A Postscriptumban Kiš arról számol be, hogy eredetileg a homályba vesző bölcsek könyvéről szóló esszé megírására készült, türelmes munkával bőséges adathalmazt gyűjtött egybe, de az egyre szaporodó tények és ismeretek közé mind sűrűbben ékelődtek be tisztázatlan részek és időpontok, ezért elállt eredeti szán-

dékától és a bölcsek könyvének címet megváltoztatva elbeszélést írt, amelyben – az irodalom természete folytán – éppen ezek a homályos, tisztázatlan (és többé-kevésbé nem is tisztázható) részek váltak uralkodóakká. De az elbeszélést úgy írta meg, mintha tanulmányt, esszét írt volna. Pontosán megjelölte adatainak forrásait is, de – az elbeszélés törvényei miatt – akár ezek az adatok is fiktívek lehetnek. A helyszínek és időpontok megjelölése, az idézetek forrásainak jegyzeteleése, egy-egy könyvvel teli bőrönd tartalmának pontos leírása azt a látszatot kelti, mintha a szerző valójában a fikciót úzná szigorú következetességgel az elbeszélés tájairól, holott éppen ezáltal kelt bizalmatlanságot a tényekkel, adatokkal szemben és vezeti vissza az elbeszélés egészét a fantasztikum világába. Mert csak itt visszhangzanak hiánytalanul és teljes jelentésükkel a valóságos tények is. A látható helyett a kimondatlan világát teremti meg, de úgy, hogy ez a világ (valamit nehezen meghatározható módon) ismét látható világ legyen. Az elbeszélések keretét adó történelmi tapasztalat megfelelője.”

‘SREDNJOEVROPSKA GROTESKA’ U DELU „ENCILOPEDIJI MRTVIH” DANILO KIŠA

Eržebet Juhas

Studija zasniva analizu dela „Enciklopedija mrtvih” autora Danila Kiša na pojmu Vaclava Belohradskog ‘srednjoevropska groteska’. Konstatuje se da u ovom regionu grotesku priziva sama istorija. Dok u ranijim delima verbalni uniformizam opisuje delovanjem otegotvorenog fašizma i staljinizma, u „Enciklopediji mrtvih” Kiš prevazilazeći to postavlja koestlersko pitanje: šta može čovek da učini protiv istorijskog zla?

THE „MITTEL-EUROPEAN GROTESQUE IN THE ENCYCLOPEDIA OF THE DEAD BY DANILO KIŠ.

Erzsébet Juhász

The author bases her analysis of the Encyclopedia of the Dead on Václav Belohradskýs „mittel-European grotesque”. She states that in this part of the world it is history itself that brings about the grotesque. While in his earlier works Kiš captured the mechanisms of verbal uniformities which took shape in Fascism and Stalinism, in the Encyclopedia of the Dead he goes beyond them and raises the Koestlerian question: What can be done in the face of historical evil?

ÚJDONSÁGOK A GRAMMATIKAI SZERKEZET ÉS A NYELVHASZNÁLAT VIZSGÁLATÁBAN

LÁNCZ IRÉN

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1995. augusztus 20.

Az elmúlt évtizedekben jelentős változások történtek a modern nyelvészetben: módosult a grammatikai szerkezet leírásának koncepciója és fokozódott az érdeklődés a nyelvhasználat kérdései iránt. A korábban megfogalmazott és egyetlen elfogadhatónak látszó magyarázatok, tételek megínogtak, némelyek túlhaladottakká váltak; a nyelv tényeiről való gondolkodás a szemlélet módosulását hozta; az újabb és újabb meglátások a már kidolgozott és elfogadott elméletek újjászületését készítették elő. Az eredmény pedig nem maradt el; mindkét területen megoldásra váró kérdések merültek fel, melyek megválaszolásával mélyen megérett tudásanyaggal gazdagodott a nyelvtudomány. De az egy-egy kérdésre adott válasz újabb kérdéseket szült, s ezek mutattak rá, hogy még mennyivel többet kell megtudnunk.

Noam Chomsky a grammatika új koncepcióját dolgozta ki, a generatív grammatikát, mely új irányt adott a grammatikai stúdiumnak. S ahogy az 1957-ben megjelent **Szintaktikai struktúrákban** mindig egy-egy lépéssel továbbhaladva kereste a véleménye szerint legmegfelelőbb nyelvleírási modellt, ugyanúgy a következő évtizedekben szintén továbblépve, a számos termékenynek mutatkozó kritikával, észrevétellel jelentkező nyelvészekkel együtt állandóan változtatva az eredeti és a későbbi modellt, dolgozta ki azt az elméletet, amely – most legalábbis így látjuk – sokkal jobb alapot ad a nyelv rendszerének leírásához, mint a korábbiak. A 60-as években megalkotott szabályrendszerek tehát átadták helyüket újabb szabályrendszereknek. A legújabb grammatikaelmélet is szabályokat és elveket fogalmaz meg, és ezekről moduláris megközelítésben ad számot. Ez a grammatikaelmélet nem jöhetett volna létre azok nélkül a változások nél-

kül, melyeket Chomsky hozott a nyelvészetbe, és azok nélkül sem, akik kidolgozásához hozzáadták új meglátásaikat.

A grammatikaelmélet a grammatikára úgy tekint, mint szabályrendszerre, de nem téveszti szem elől azt sem, hogy „ez semmi, ha nem modellje a beszélő tényleges tudásának”. A grammatikaelmélet szerint a nyelv olyan objektumok halmaza, amelyeket mondatoknak nevezünk. (Ezzel sokan nem értenek egyet, de ezzel most nem foglalkozunk.) A mondatok hangzásból, jelentésből és szerkezetből állnak. Ebből következik, hogy a grammatika azokból a szabályokból áll, amelyekkel szintaktikai szerkezetek és velük társuló hangzások meg jelentések alkothatók. A modern nyelvészet fő kérdése a grammatika egy tartalmas elméletének a kidolgozása, és ezen belül a grammatika univerzális tulajdonságainak fölfedezése és tanulmányozása. Az univerzális grammatikának kell számot adnia az ember nyelvi képességeiről, természetesen elvonatkoztatva a konkrét nyelvektől, arról a képességről, hogy az ember képes elsajátítani és használni konkrét nyelveket. Az univerzális grammatikának állításokat kell tartalmaznia arra nézve, hogy milyen lehet egy lehetséges grammatika.

Az univerzális grammatika első változatát Chomskynak a már említett **Szintaktikai szerkezetek** című munkája tartalmazza. Ennek lényege, hogy az egyes nyelvek grammatikái frázisstruktúra-szabályokból és transzformációkból állnak. (Ezt Chomsky fenntartotta az első módosított változatban is.) A mondatok frázisoknak nevezett egységekbe tömörülnek, igei és főnévi csoportokba, melyek tovább bonthatók. A bontás formális elemzés, nem vesz tudomást a szavak funkciójáról, csak a szófajt jelzi. A frázisstruktúra-szabályok végtelen számú mondat leírására alkalmasak. Az univerzális grammatika másik változata (1965-ben jelent meg) egy másik komponenst is felvesz, az alkategorizációt, amely tekintetbe veszi a kontextusfüggőséget (pl. minden ige mellett fel van sorolva, milyen kontextusokban jelenhet meg, hogy a frázisstruktúra jólformált legyen). **A mondattan elméletének aspektusaiban** vezeti be Chomsky a mély és felszíni szerkezet fogalmát. A transzformálandó szerkezet a mélyszerkezet, a transzformációval kapott felszíni szerkezet.

Chomsky egy 1970-ben megjelent munkájában a nominalizációról értekezik, a deverbális nomenek kérdéseit vizsgálja, de annál a megállapításánál, hogy ilyen transzformációt a grammatikának nem szabad tartalmaznia, sokkal fontosabb, hogy ebben a munkájában tűnnek fel az X (X vonás) elmélet alapjai. A nyelvészek sokáig csak a transzformációkra figyeltek, és nem dolgozták ki a frázisstruktúra-szabályok elméletét. A fontos lépést Lyons teszi meg (1968-ban). Gondolatai beépülnek a generatív modellbe. A lényeg a következő: a szerkesztett kategóriáknak számos olyan vonásuk van, amelyeket elméletileg ki kell fejezni; ezek közül a legfontosabb az, hogy mi a szerkezet feje. A főnévi csoport feje a főnév, az igei az ige, a melléknévi a melléknév, a prepozíciósé a prepozíció, általánosítva: a kategória feje X.

Az első modell sok szabályt tartalmazott, nem is bizonyult alkalmasnak a nyelvek grammatikájának leírására. Csökkenteni kellett tehát a szabályok számát. A 70-es évek elején körvonalazódott az NP-mozgatás elmélete, melynek általánosítása az *-mozgatás; kiderült, hogy egy szabály is elegendő, ez pedig így hangzik: mozgasd *-t, vagyis mozgass bármilyen * kategóriát bárhová. Néhány év elmúltával új fogalommal gazdagodott a generatív modell, a nyom fogalmával. A nyom szintaktikai kategória, amely meg van fosztva fonológiai tartalmától és belső szerkezetétől, tehát üres kategória, melyre azért van szükség, hogy ne veszítsük el azt az információt, hogy honnan mozdítottuk el az elemeket. A nyom ugyanis megőrizz egy indexet, amely azonos annak az elemnek az indexével, amelyet egy bizonyos pozícióból a transzformálás során elmozdítottunk. A nyom szerepe különösen akkor fontos, amikor egy tagmondaton belül több mozgatás történik. A nyomelmélet is Chomskynél öltött végleges formát.

A transzformációval megváltozik az összetevők helye, előrevihetők, hátravihetők (pl. a passzív transzformációnál tárgyi helyzetből alanyi helyzetbe kerül a névszói csoport), csak hogy vannak bizonyos korlátozások, nem minden elem helyezhető mindenhova, és erről is számot kell adni. A legújabb elmélet, a kormányzás és kötés elmélete a korlátozásokat tartalmazza.

Az eddig említettek mellett másféle változások is voltak a grammatikaelméletben. A 65-ben megjelent Chomsky-mű a sztenderd elmélet. Ez lezárta egy korszakot; a szintaktikai leírás mellé felzárkózott a szemantika, **A mondatelméletének aspektusai** a szemantikai kutatások kiindulópontjává vált. A sztenderd elmélet modelljében a mélyszerkezet kap szemantikai interpretációt, mely a Fodor-Katz-féle jelentéselmélet keretében mozgott (az első modellből hiányzik a szemantika), a kiterjesztett sztenderd elméletben pedig mind a két szerkezethez kapcsolódik szemantikai interpretáció. Erre a módosításra azért volt szükség, mert sok tény utalt arra, hogy a felszíni szerkezetnek vannak olyan tulajdonságai, melyek a mondatok értelmezését befolyásolják. A módosított kiterjesztett sztenderd elméletben már az egész szemantika a felszíni szerkezetre épül. Az *-mozgatás bevezetésével jött létre az ún. T-modell, ez egyszerű hármass modell-felépítésű, a három elem: a szintaxis, a fonológia és a szemantika. Ez a maggrammatika modellje. Később bekerül a modellbe a Logikai Forma. Ennek háttere Katz 72-es szemantikai elmélete. Amikor bekerül a Logikai Forma, Chomsky szakít a mélyszerkezettel. Ez a kifejezés ugyanis problematikus volt, félre is értették, úgy kezelték, mintha ez volna a nyelv legmélyebb lényege, a felszíni a kevésbé lényegi. Most a kategoriális alkomponens által generált struktúrákat kezdő mondatjelölőknek nevezik. Ez nem vesz részt a szemantikai interpretációban, a javaslat szerint csakis a felszíni szerkezetet kell alávetni szemantikai interpretációnak. Ez az interpretáció 2 lépcsős, az első lépcsőfokon a felszíni szerkezetből értelmezési szabályok alkalmazásával vezethető le a Logikai Forma. Az interpre-

táció második lépcsőjén már be kell kapcsolni a világra vonatkozó ismereteinket is.

A kormányzás és kötés elméletében a mondatok jólformáltságát szabályok működésére vonatkozó elvek együttese biztosítja. Az elveket részelméletek, modulok tartalmazzák, az elméletek fő elvükről vannak elnevezve. A modul műveleti lépés és megkötés. Az új felfogásban a grammatika továbbra is a bázis, transzformációs, fonológiai és logikai komponensekre tagolódik, a T-modellnek nevezett elrendezésben.

Az elméletek, illetve elvek a következők:

1. X-vonás elmélet: a kategóriák hierarchikus viszonyát meghatározó grammatikai modul.

2. Théta-elmélet: a vonzatokkal kapcsolatos legfontosabb modul, olyan grammatikai jegy, amely meghatározza a bővítmény kifejezési lehetőségeit: a régensek és vonzatok megfelelését írja elő (a régens szótári egység, melynek van vonzata). Fontos théta-kritérium: minden argumentumnak csak egy tematikus szerepe van, és minden tematikus szerep egy argumentumnak osztható ki.

3. Esetelmélet: azt írja elő, hogy a főnévi csoportnak esettel kell rendelkeznie (az eset viszonyító elem, mely egy vonzatnak régenséhez fűződő viszonyát fejezi ki).

4. A projekciós elvből következik, hogy a helyét elhagyó főnévi csoport csak olyan helyzetbe kerülhet, ahol újabb régensnek nem válhat vonzatává.

5. A hatókör elve az operátorok hatókörére vonatkozik (az operátor olyan összetevő, mellyel kérdést, tagadást végzünk).

6. A szomszédság elve szerint két elemet akkor köthet össze mondatnani szabály, ha szomszédosak, legfeljebb egy határoló kategória van köztük.

7. A kötéselmélet a főnévi csoportok koreferencia viszonyait értelmezi, meghatározza a kötés mondatnani feltételeit és a különböző főnévi csoportok referenciális követelményeit (azt ti., hogy a névmás mikor vonatkozik egy főnévre).

8. A kormányzás elve a régens és a vonzat közötti szerkezeti viszony, az a szerkezeti viszony, amelyben az esetadónak és az esetkapónak állnia kell (a fej kormányozza bővítoit). Az X kategória akkor kormányozza B csomópontot, ha B az X maximális bővítésén, XP-n belül helyezkedik el, és X és B között nincs határoló kategória.

9. A kontrollelmélet a PRO üres hely/kategória referenciális azonosításával foglalkozik.

A kormányzás és kötés elmélete az alapja a strukturális magyar nyelvtan mondatnának. Az új mondatnani olyan kérdésekkel foglalkozik, melyeknél problémát lát, és ahol megoldást tud javasolni. Osztályozásokkal nem foglalkozik. Szabályrendszereket ír le, és alapvető kérdés annak eldöntése, hogy milyen grammatikus szerkezetek lehetségesek nyelvünkben.

Szabályok, szabályrendszerek megállapítására törekszik, és új összefüggésekre derít fényt. Sok-sok kérdésre ad választ, pl. a következőkre:

- milyen megkötések korlátozzák a szórendet, a megkötések milyen magyarázó elvekre vezethetők vissza, hogyan befolyásolja a szórend a mondat jelentését, hangsúlyozását, intonációját;

- a főnévi egység viselkedését sajátosan rá vonatkozó szabályok irányítják-e, vagy pedig ugyanazok, amelyeket a grammatika más részeiben is felfedezhetünk (feltételezhető, hogy a szintagmák és mondatok lényegileg azonos elveken épülnek fel);

- mi a jelentősége annak, hogy a magyarban a birtokos toldaléktalan és a birtokos számban-személyben egyezik a birtokossal;

- mi az oka, hogy a toldaléktalan birtokos nem szakítható el birtokosa mellől;

- mi dönti el a főnévi csoport határozott vagy határozatlan voltát, csak a névelő vagy más is;

- van-e a főneveknek az igééhez minőségileg hasonló vonzatkeretük, ha igen, hogy helyezkednek el a főnévi csoportban;

- mi az oka, hogy bár egyes mondatok különböző számú bővítményt tartalmazhatnak, mégsem lehet őket tetszőlegesen elhagyni; mi az oka, hogy a mondat értelmetlenné válik, ha valamelyik szavát egy ugyanolyan szófajú más szóval cseréljük fel;

- mi dönti el, hogy a mondatban szereplő nyelvi formák közül melyik milyen mondatrészként jelenik meg;

- mi a különbség a mellérendelés és az alárendelés között;

- melyik részhez tartozik a kötőszó stb., stb.

A kormányzás és kötés elmélete annyira különbözik a generatív nyelvészet eredeti álláspontjától, hogy ez az elmélet – Kálmán László szavaival élve – nem tekinthető a generatív nyelvtan jogutódjának. Annak ellenére, hogy vannak, akik nem értenek egyet a javasolt megoldásokkal, ez az irányzat jelenleg a legjelentősebb, legbefolyásosabb, a legtöbb eredményt hozó nyelvelmélet, más tudományokra is hatott, térhódítása egyre folytatódik, egészen addig, míg ezt is fel nem váltja egy új elképzelés, egy új elmélet, egy másmilyen modell.

2. Hosszú ideig a grammatikai szerkezet vizsgálata uralta a nyelvtudományt. Saussure megkülönböztette a nyelvet a beszéd-től, elválasztotta őket egymástól, de az utóbbival nem foglalkozott. A generatív grammatikában sem vált a vizsgálat tárgyává a nyelvhasználat, pedig a performancia kínálta a lehetőséget. Az utóbbi néhány évtizedben mégis gyarapodtak a nyelv működésére vonatkozó ismeretek. A szemlélet új irányai alakultak ki, melyek szerephez jutottak a nyelvhasználat megismerésében. Keresik a választ arra, hogy mire használjuk a nyelvet, mi történik a nyelv használata révén, milyen lélektani vonatkozásai vannak a nyelvhasználatnak, megvilágítják, mik a sikeres közlés feltételei, hogyan alkotunk szövegműveket stb.

Ahogy újragondolták és újraforgalmazták a beszéd és a nyelv viszonyát, ugyanúgy kritikusan elemzik a kompetencia és a performancia viszonyát is. Chomsky kompetencia-fogalma új tartalommal bővült, ma már külön részeként emelik ki a kommunikatív kompetenciát, a használati képességet. A generatív grammatika kompetenciaelmélete elvonatkoztatott a szociokulturális vonásoktól, pedig azokat is figyelembe kell venni. A néprajzi leírásokból kiolvasható az is, hogy még a nyelvi képesség természete és értékelése is változik kultúrák szerint, nem beszélve egyéb különbségekről. Pl. lényeges különbségek vannak a mondatok használati módjában is: van olyan közösség, ahol a kérdés megismétlése sértés, máshol a közvetlen kérdés a nem megfelelő. Tudunk olyan közösségről is, ahol erénynek számít a szónoki képesség, de olyanról is, ahol negyven éves korukra az emberek szinte teljesen elnémulnak. Hogy mi az elfogadható, és mi nem, az a performanciára tartozik. Sok minden nem magyarázható meg a grammatikában, csak a beszédben. Ezért keresik újabban a nyelvészetben azokat a módszereket, fogalmakat, melyek segítségével a nyelv nemcsak mint grammatika, közelíthető meg, hanem mint nyelvhasználat is. És itt kapcsolódik be a beszédesemények vizsgálatába a szociolingvisztika, mely a beszédmódot úgy írja le, hogy a társadalmi és kulturális vonatkozásokat, a társadalmi szerepet, a nyelvi együttműködés normáit és egyebeket is figyelembe vesz. S hozott is figyelemre méltó eredményeket a nyelvi kompetencia mögött álló más szabályrendszerek vizsgálata.

A generatív grammatika a mondatok szempontjából elemezte a kreativitást, de azzal, hogy a mondatok alkotásával jelentéseket is létrehozunk, Chomskyék nem foglalkoztak. És figyelmen kívül maradt az is, amit ma már nem tévesztenek szem elől, hogy „a helyesség a mondatok és a kontextusok közötti viszony, s így magyarázatához mindkettő ismeretére szükség van” (Hymes).

A lingvisztika (és a szociolingvisztika) számára is fontos a nyelv sokféle funkciójának meghatározása. Tudjuk, Bühler háromfunkciós modelljét Roman Jakobson tovább finomította, hat funkciós modellje újat hozott nemcsak a poetikában, hanem más területeken is felhasználták, de ez a modell is őrzi még a régi hagyományt. A nyelv funkcióinak új osztályozására van szükség, az osztályozás igénye nem is új, csakhogy nem egyszerű a rendszert kidolgozni és – tegyük hozzá azt is –, nem is népszerű, mint ahogy általában az osztályozás. (Meg nem is hálás dolog, mert szubjektív lehet, könnyű bírálni, nehezebb védeni.) Készült azonban néhány lista, melyekre érdemes odafigyelni. Van egy rendszer például, amely a kiscsoportokban mutatott viselkedés osztályozására készült, s ennek 96 kategóriája van. Ezt egy szociálpszichológiával foglalkozó munkacsoport dolgozta ki. Érdekes rendszer és gyakran használják Bales interakciós folyamatelmzését, ez 12 kategóriát tartalmaz. W. P. Robinson sémája ennél átfogóbb. Ő Jakobson megoldását terjesztette ki, 14 funkciót különböztet meg, a funkciók mellett feltünteti a tevékenység illetve eredmény hétköz-

napi nevét, a verbális aktus fő fókuszát és a nyelvi formákat. S ami lényeges, felhívja a figyelmet arra, hogy minden verbális esemény több funkciót szolgálhat. „A verbális események több funkciós elemzése nem kivétel, hanem szabály – alighanem egyetemes szabály” – írja. Sémáját olyan osztályozórendszerként fogja fel, amelyhez viszonyítva az egyes verbális események jelentősége megítélhető.

A beszédaktusok összetevőinek kérdését is másként látja a mai nyelvutomány, mint régebben. A messzire nyúló hagyományokkal rendelkező hármas felosztást már nem tartják kielégítőnek. Felismerhették ugyanis, hogy a beszélő-hallgató (vagy feladó- címzett) modellje néha sok, néha kevés, van amikor három résztvevőt kell számon tartani (a forrást, a szóvivőt és a címzettet), van, amikor csak egyet. De figyelembe kell venni olyan faktorokat is, melyek nem szerepeltek a hármas modellben. D. Hymes 16 összetevőt különböztet meg. Ezek csoportosítva: a színhely és elrendezés, a résztvevők, a célok, az üzenet tartalma és formája, a kulcs (az aktusok lezajlásának módjára, tónusára, légkörére utal), a csatornák és a beszédforma, kétfajta norma (az interakció és az értelmezés normái) és a műfaj. Hymesnél külön összetevő a beszélő (vagy feladó) és a címző, a hallgató (vagy felvevő) és a címzett. Hogy fel kell-e állítani fontossági sorrendet az összetevők között, arra nem ad választ.

Mi van akkor, ha többen vagyunk egy társaságban, és én csak egy valakihez fordulok? Csak neki szól, amit mondok, vagy a többieknek is? A sztenderd beszédaktus szerint a hallgató a címzett, a sztenderd elmélet ugyanis a címzetre irányuló illokúciós aktusok elmélete. De van más javaslat is. Herbert Clark és Thomas Carlson a hallgatók szerepét vizsgálta meg alaposan. Az ő példájuk a következő: A drámában ez áll: Othello Desdemonához, Jago és Rodrigo előtt: Jőjj Desdemona. A kérdés az, ki felé irányul az illokúciós aktus. A két szerző feltevése, hogy Othello mindhárom hallgató felé irányított aktust hajt végre, csak a Jago és Rodrigo felé irányított aktus nem azonos a Desdemonához irányított aktussal. Hipotéziseik: 1. bizonyos illokúciós aktusok a hallgatókra a címzettek szerepében irányulnak, mások pedig a résztvevők szerepében; 2. az illokúciós aktusok alapvető típusa az, amely által a beszélő együttesen és teljes mértékben informálja az összes résztvevőt arról az illokúciós aktusról, amit egyidejűleg a címzett vagy címzettek irányában végrehajt; 3. minden címzetre irányuló illokúciós aktust **informáló** segítségével hajtunk végre. E szerint a hipotézis szerint Othello Desdemonának címzett kérését egy Jago, Rodrigo és Desdemona felé irányított informáló segítségével hajtja végre. A lokúciós, illokúciós és perlokúciós aktusok mellé felveszik negyedikként az informálót (magyarul a kifejezés nem a legjobb, nyelvérzékünk másfelé visz bennünket, itt nem arról van szó, hogy aki informál, az az informáló). A mellékszereplők informálásának aktusa az informáló. S hogy igazuk van, egy ilyen aktust is be kell építeni a beszédaktuselméletbe, bizonyítják a mindennapi beszélgetések is. Különböző lehet a közvetlen és a közvetett cím-

zett, vagyis meg kell még különböztetnünk a lineáris és laterális közvetett illokúciós aktust is. A laterális kérés közönséges aktus. Jó példa erre az ausztrál törzseknél kialakult „anyósnyelv”, melyet rokon jelenlétében használnak, pontosabban az anyós közvetlenül nem fordulhat a vőhöz, ha pl. cigarettát kér tőle, a jelenlevő gyerekekhez fordul, vagy mondjuk a kutyához.

Aki beszél, valamilyen módon mindig jelöli, melyik hallgató melyik szerepet veszi fel, vagyis melyik szerepet szánja neki. A hallgatóság elrendezése is a nyelvhasználat kérdései közé tartozik, és a nyelvészek ezzel is foglalkoznak.

Ahhoz, hogy egy nyelven megfelelően beszéljünk, nem elegendő a nyelvtanilag helyes, sőt még az értelmes beszéd sem. A grammatikánál és a szótárnál (a szavak ismereténél) többre van szükség: azt is meg kell tanulnunk, hogy milyen fajta dolgok mondhatók milyen üzenetformában milyen személyeknek, milyen helyzetben (vö. Hymes). Sokféle szabályt kell ismernünk, a megszólítási szabályokat, a tegezés-magázás szabályait, a kérés és parancsolás szabályait stb. A beszélgetés minden szabályával tisztában kell lennünk. És ezeket meg is tanuljuk, amikor egy nyelvet tanulunk. A nyelvészeknek viszont ezeket a szabályokat le kell írniuk. A dialógusok elemzése interdiszciplináris keretben végezhető el. A társalgáselemzés kísérli meg a nyelvi és nem nyelvi szabályok rendszerezését. A társalgás jellemzőiről és szabályairól már elég sok mindent tudunk, mert az utóbbi időben ez a terület számos szakember érdeklődését keltette fel.

NOVOSTI U ANALIZI GRAMATIČKIH STRUKTURA I UPOTREBE JEZIKA

Iren Lanc

U opisivanju jezičke strukture proteklih decenija desile su se značajne promene. U prvom delu svog rada autor predstavlja novosti koje je generativni model doneo sa sobom i način na koji se taj model razvijao do 80-tih godina: koje je komponente posedovao u početku, a koje ima danas, kako je semantika dospela u model i kako se menjala njena uloga, kakav značaj imaju pojmovi kao što je trag i Logička Forma. Nova verzija generativne gramatike sadrži teoriju upravljanja i vezivanja (Government and Binding), a to predstavlja i teoretsku osnovu nove mađarske sintakse. Autor daje pregled pitanja iz mađarske lingvistike na koja nova sintaksa pruža odgovore.

Od 70-tih godina istraživanja govornog jezika su dala značajne rezultate. Iz drugog dela ovog rada možemo saznati koje su to istraživačke oblasti koje su vredne pažnje (otkrivanje jezičkih funkcija, opis govornih navika, analize razgovora itd.).

RECENT DEVELOPMENTS IN THE STUDY OF GRAMMAR STRUCTURE AND LANGUAGE USAGE

Irén Lánicz

In the recent decades significant changes have taken place in the description of language. In the first half of the paper the author presents the novelties brought along by the generative model and shows how the model developed until the eighties, what components it had, how the semantic component found its way into the model, how its function changed, what significance Trace and Locical Form have. A recent variant of generative grammar is Government and Binding and this is used as the theoretical basis of the new Hungarian syntax.

Beginning with the seventies the study of language usage has also produced considerable results. In the second part of the paper we are presented with the fields of research which have aroused interest, such as the functions of language, the descriptions of conventions of language usage, the analysis of the language of conversation, etc.

POÉTIKAI SZEMPONTOK A SZÍNJÁTÉKELEMZÉSBEN

GEROLD LÁSZLÓ

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1995. május 6.

Annak, aki poétikai szempontok szerint kívánja elemezni a színjátékot, rá kell döbbernienie, hogy a poétikának – mint a műalkotásokkal „kapcsolatos elméleti kérdéseket tárgyaló tudomány”-nak – ez az ága szinte nem létezik, kivált ahogy a jeltudomány értelmezi, legalább is nem olyan szinten s olyan kidolgozott módszerrel, alkalmazott gazdag eszköztárral, ami a próza és a költészet poétikáját jellemzi. Még a dráma – a színjáték egyik, irodalmi alkotóeleme – esetében sem tapasztalható a másik két irodalmi műnem vonatkozásában létező gazdag, változatos poétikai elemzésgyakorlat, aktivitás, jóllehet lényegesen több dráma-, mint színjátékelemzésről tudunk.

Miért kell és hogyan lehet ezen az áldatlan helyzeten változtatni?

Erre a két kérdésre keresem a választ.

Az okok után kérdező miéltre magyarázatul két mozzanat kínálkozik.

Az első az lehet, hogy esztétikával és poétikával foglalkozók között még mindig erősen tartja magát az a felfogás, mely szerint a színjátszás nem önálló alkotóművészet, hanem csak közvetítő mesterség, interpretálás, s ilyenén szükségtelen is külön színjátékpoétikai rendszer kialakítása. Ezzel a téveszmével itt most nem kell foglalkozni, nem ez a feladatunk, szükséges azonban megjegyezni, hogy Arisztotelésztől errefelé, Hegelen át – ki szerint is a dráma „a színpadon elevenedik meg teljes egészében” – az esztéták sem mulasztották el megemlíteni a színjátszás összetettségét, ami sajátos jellegét adja, jelenti.

A másik ok, amiért nehezen formálódik a színjáték poétikája, éppen az összetettség lehet, hogy a jellegük szerint különféle tényezők összessége, ami a színjáték komplexitásának is a bizonyítéka. (Ezt próbálja a magyar szakterminológia színjáték- egész kifejezéssel érzékeltetni.) Sajátos, hogy a komplexitás csak az elmélet vonatkozásában okoz gondot, a tudomány

másik ága, a történet vonatkozásában viszont éppen a sokrétűség teszi lehetővé a színjáték történetének megírását, újszerű művelését. Arra az immár igazolást nyert módszerre gondolok, amely szerint egy-egy korszak, stílus, működési periódus, színház, társulat története megírható, ha a művet (ami nem a dráma, hanem ennek előadásra készített változata, az ún. rendezőpéldány), a mű színpadi megvalósítását (rendezés, színészi játék – összes elemével –, vizuális és audiotényezők), beleértve az összes számbavehető körülményt és a befogadó közeget (közönség, kritika), együttesen vagy a tényezők nagy részét vesszük figyelembe. És ez a módszer teljesen igazolja a színjátéktörténetnek a létjogosultságát, lehetővé teszi eddig nem tapasztalt kibontakozását.

Ugyanakkor jogosan merül fel a kérdés, miért hátráltató a színjáték összetettsége, sokrétűsége a poétika, az elmélet rendszerének kialakításában. Azt hiszem, a válasz fölöttébb egyszerű: éppen a bonyolultság következtében. Mert a sok összetevő közötti viszonyrendszer kiépítése, ha nem is lehetetlen, de lényegesen nehezebb – már a tényezők jellegi különbözősége folytán is –, mint a költészet vagy a próza esetében, amikor is elegendő három tényező: az író, a mű és az olvasó, ahogy a huszadik századi magyar irodalomtudomány egyik legjelentősebb egyénisége, Horváth János fogalmazta meg, miszerint „az irodalom írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”. A színjáték esetében ez a hármas tagoltság tovább tagolódik, az író és az olvasó (a színházban: néző) közé a mű (ami a dráma is és ennek színpadi változata is) mellett, vele egyenértékűen követelnek jogosan helyet a rendezés, a színészi játék és a látvány-, illetve hanghatások. Ez annál is több, mint amennyit a drámának mint irodalmi műnek a szövege magában foglal. A dráma ugyanis eleve tartalmazza a megjelenítés igényét, a virtuális előadást, de ez nem feltétlenül azonos a mű későbbi színpadi változatával annál az egyszerű oknál fogva, hogy azt az író képzelte el, ezt pedig a rendező és munkatársai valósítják meg. Az író saját művének képzeletbeli rendezője – a prózapoétika szerint az elbeszélő történettel szemben ő az elbeszélő, ami a drámában a szerzői utasításokban, az ún. didaszkáliákban jut kifejezésre – a rendező viszont más, az író művét formálja műalkotássá. A rendező ilyen formán történő meghatározásával már nem csak azt jelezzük, hogy ő átveszi az írótól az elbeszélő szerepét, a megjelenítés már az ő utasításai szerint történik, hanem azt is, hogy módosít(hat)ja az írói koncepciót, s ezt sajátos színházi formanyelvi eszközökkel fejezi/fejzteti ki, közli az előadás közönségével, amely nem csupán verbális, hanem ehhez társuló non verbális eszközök – a színész teste, mozgása, a díszlet, a ruha, a fény látványa, a hanghatások – segítségével értesül a történetről. Más szóval: a prózapoétikából ismert történet síkja nem merül ki a verbális tartalommondásban, hanem ez színházi eszközök általi közléssel árnyalódik, gazdagodik, s kap egy másik, egy új dimenziót, az előadásét, pontosabban az említett tényezők közül álló színjátéki dimenziót. Ezért állítható, az előadás, annak ellenére, hogy éppen úgy

üzenethordozó közbülső elem, mint az irodalmi mű az író és az olvasó között, nem azonos, nem egyenlíthető ki a drámával, az író alkotta művel. Ezen kívül – ismerve a színházi előadás pillanatnyiságát, megismételhetetlenségét, egyszeriségét – nem csak módosítja, hanem meg is nehezíti például a prózapoétikával azonos színjátékpoétika létrehozását az a mozzanat is, hogy az előadás az irodalmi művel szemben lényegében megfoghatatlan, rögzíthetetlen, mert megismételhetetlen, estéről estére más. Emiatt óhatatlanul szükséges kompromisszumot kötni: el kell fogadni a videoszalagra rögzített változatot, amely ily módon visszajátszható, megismételhető, úgy vizsgálható, mint az írott mű, az irodalom vagy a film. E kompromisszum nélkül – mégha a színjáték egyik fontos sajátosságát, a megismételhetetlenséget annullálja is – elképzelhetetlen a színjáték poétikájának rendszerkénti működtetése, alkalmazása.

Ezzel lényegében el is érkeztünk második kérdésünkhöz, hogyan hozható létre a színjáték poétikája.

Mint minden rendszerhez, ehhez is szükséges megtalálni, kijelölni azt a középpontot, amely meghatározó módon minden tényezőt maga köré rendel és rendez, mindel összefüggésben van, kapcsolatba hozható.

Legegyszerűbb lenne, ha analógia segítségével oldhatnánk meg a feladatot, mondjuk a prózapoétikát alkalmaznánk a színjáték esetében. Csakhogy ez – láttuk – lehetetlen, mivel a színjáték sokkal összetettebb művészi alkotás, mint egy regény vagy novella. A színésszel jelölhető láncszembe többek között a színész egyénisége, adottságai mellett beletartozik a színész által kimondott szó, a színpadi beszéd – ez lehetne a szöveg, a dráma, bár nem feltétlenül azonos a kettő –, a színész teste, mozgása, gesztusai, mimikája, egyszóval a színész jelenléte, minden tekintetben. A látványba pedig az előadás minden vizuális részlete – díszlet, ruha, kellékek, fény, színek – éppen úgy beletartozik, mint a hanghatások közé az emberi hangtól a zenén át a zörejekig minden audiomozzanat. A felsorolt elemek természetesen nem önállóak, nem egymástól függetlenül léteznek az előadásban, hanem vannak érintkezési pontjaik, felületeik. Átfedéseiknek közös pontja, centruma a színész. Nem véletlen, hogy Jerzy Ziomek, lengyel színjáték-szemiotikus szerint az előadásban háromféle jellel találkozunk. Azokkal, amelyeket a színész teremt (nyelv, intonáció, gesztus, mimika, mozgás), azokkal amelyek a színészre irányulnak, s ő érzékeli, használja őket (jelmez, kellékek, díszlet, zene, fény) és azokkal, amelyek nem rá irányulnak, de személyétől nem függetleníthetők (díszlet, zene, fény – melyeknek elsősorban illusztráló szerepük van). De a tér a színész jelenléte „által válik dramatikus térré”, az idő is általa kap drámai funkciót, mint ahogy minden, ami a színpadon van, feltűnik, az a színész által kel életre, nélküle értelmetlen, céltalan, funkció nélküli. Következésképpen tehát a színész az, aki központja lehetne egy rendszernek. Ily módon nem is alap-talan a színészsovinizmus. Csakhogy a színész, mintegy évszázada immár

nem teljesen önálló tényező az előadásban, hanem a rendezőtől függ. Attól, aki az előadás minden szálát a kezében tartja, aki irányít, de láthatatlan, tehát közvetve van jelen, elsősorban a színészen keresztül látszik. Mindez nem jelenti a színész teljes kiszolgáltatottságát, alkotói szerepének kiiktatását, csak azt, hogy nem önállóan, mindentől és mindenkitől függetlenül, hanem az előadás koncepciója szerint, egy rendszer részeként van jelen, s ezt a koncepciót a rendező határozza meg.

Ezek szerint tehát a rendező a színjáték centruma? Igen. De poétikai rendszer szempontjából ő használhatatlan. Éppen azért, mert konkrétan, fizikailag nincs benne az előadásban. Csak a szelleme van jelen.

Ha tehát abból az evidenciából indulunk ki, hogy minden rendszernek van, kell hogy legyen egy központja, amely köré szerveződik, amire visszavezethető, akkor ezek után talán részben érthető, hogy a színjátékpoetika nehezen bontakozik ki, nehezebben, mint az irodalomtudomány keretein belül az irodalom elméletéhez tartozó műfajpoétikák.

Nem kizárólag a magától kínálkozó analógia kedvéért említtem ismét az irodalomtudományt és ennek tartományait, hanem azért is, mert például a prózapoétikában meghatározó szerepe van annak a viszonynak, amely az elbeszélő (ez az előadásban az író felváltó rendező, illetve a rendező koncepcióját kibontó színész lehetne) és az elbeszélt (ez az előadásban a non verbális eszközzel közölt történet) között alakul ki. Hasonlóképpen a színjátékban is minden tényező viszonyban van, hozható egymással, maga a viszony a döntő mozzanat. Azt kell tehát megkeresni, hol találkoznak a színjáték viszonzszálai. Megítélésem szerint ez a színpadi helyzet. Ez az a centrum, amelyben minden szál találkozik. Központi mag, melyet a rendező teremt, melyben a színész s a vele kapcsolatos elemek, akárcsak a dráma, a tér, az idő és a néző is együtt van, természetesen más-más oldalról érkezve ide. A színpadi helyzet az a mag – ahogy más úton járva Andrej Inkret, szlovén teoretikus és kritikus is felfedezte –, amely a színjátékpoetika központi kategóriája lehetne. A helyzetek sokrétű elemzésével, amilyen sokrétű a színjáték, nem zárva ki a közöttük levő összefüggéseket is, tehát nem külön, hanem az előadás, a színjáték egészében is szemlélve őket, lehetne legteljesebben, legautentikusabban elvégezni a színjáték elemzését, vizsgálatát.

Természetesen ez csupán hipotézis, amit a gyakorlatnak kellene igazolnia vagy netán cáfolnia. Mielőtt azonban a gyakorlatra sor kerülne, mindenképpen pontosítani kellene a helyzet, vagy színpadi helyzet fogalmát, mint az előadáson belüli minden viszony találkozási pontját: mint a színjátékpoetika rendszert kialakító, igazoló központját.

POETIČKI PRISTUPI U ANALIZI POZORIŠNIH DELA

Laslo Gerold

U odnosu na poetiku lirike i proze, poetika drame, a pogotovo pozorišnih dela (samog dela i izvođenja) je nerazvijena, jedva da i postoji. Kao objašnjenje za to, u radu se navodi dva razloga. Prvi razlog je što se pozorišni komad ne smatra samostalnim stvaralaštvom, a drugi, mnogo prihvatljiviji razlog leži u tome, što je pozorišni komad, koji sadrži dramsko delo i izvedbu tog dela, previše kompleksan, previše složen da bi se mogao sputati u okvire jednog sistema. Prvo mišljenje opovrgava estetika od Aristotela do danas. A neodrživost drugog shvatanja će se dokazati kada autori teorije spoznaju onaj središnji, centralni pojam koji u sebi sadrži sve elemente pozorišnog dela (književnog dela i pozorišne predstave). U radu se traga za tim središnjim činiocem oko kojeg se može izgraditi sistem. I nakon što se odbacuje mogućnost postavljanja glumca a zatim i reditelja u centar (prvog zbog toga što ne poseduje odgovarajuću samostalnost, a drugog što fizički nije prisutan u predstavi), kao moguće središte poetike pozorišnih dela određuje se dramska situacija koja sadrži sve potrebne elemente.

POETIC VIEWPOINTS IN THE ANALYSIS OF THEATRE PLAYS

László Gerold

When compared to the poetics of lyric and prose writing, the poetics of drama, especially of the theatre play (the work itself and its performance) is rather undeveloped, virtually non-existent. In the paper the author brings up two arguments for this. The first argument is that the theatre play is not considered to be an independent art form, the second, the more acceptable one, is that the theatre play merging the drama and its performance is far too complicated, too complex to be enclosed within the boundaries of a single system. Esthetics, from Aristotle onwards, refutes the first argument. The untenability of the second will become obvious as soon as those who conceived the theory find a central conception which merges in itself all the elements of the theatre play (of literature and of stage performance). It is this central core around which the whole system can be built that the author is trying to find. Having dismissed first the actor and then the director – the former because he is not sufficiently independent, the latter because he is not physically present in the play – he finally comes to the dramatic situation as one which by comprising all the elements could become the central element of the poetics of theatre plays.

EGY MÁSIK DIMENZIÓ*

MÓRICZ TÜNDE

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1995. július 24.

„... személyes felelőssége tudatában ki-ki igyekezzon helytállni azon a poszton, ahova az élet állította. Oktasson, szervezzon, alkosson, még ha összeszedettségét jelenünk pokla jócskán megbolygatta is.”
(Utasi Csaba: Aki nem lép egyszerre...)¹

MIT KELLENE TENNI...

Régóta foglalkoztat bennünket a gondolat, mit és hogyan kellene tenni annak érdekében, hogy a Könyvtár, Einstein szavaival élve, „belső gyarapodást hozzon sok értékes embernek, és szabadítson meg jónéhányat a létszanatórium szegénységéből.”²

ELŐSZÖR IS: MIT JELENT?

Először is megkíséreltük megfogalmazni-feltérképezni, mit jelent számunkra, mit jelent mások számára a könyvtár. Mi az, ami miatt folyton azon kapjuk magunkat, hogy olvasunk, jegyzetelünk, olvasunk, jegyzetelünk... Miért van az, hogy a könyvek pusztán közelsége is jóleső érzéssel tölt el, a tőlük való kényszerű távollét pedig akár kínzó hiányérzetet is okozhat?

Egy kedves barátnőnk, aki 10 évig könyvtáros volt, egyszer elmesélte az álmát. Ez az álom közvetlenül azután látogatta meg, hogy a könyvtárból más munkahelyre ment át.

Álmában tehát szívettépően sírt, mert nem mehetett be a könyvtárba és nem emelhetette le többé a polcra a szívének oly kedves könyveket.

* Elhangzott a 9. Európai Olvasáskonferencián, melyen a szerző meghívott előadóként vett részt, Budapesten, 1995. július 24-én

Először meglepődtünk az álmon, hiszen barátnőnk továbbra is ugyanabban az intézményben dolgozott, csak immáron tudományos kutatóként, s a könyvtárát ezután is használhatta. Miért élte át álmában mégis a kirekesztettek szomorúságát? A könyvek fizikai közelsége, az, hogy állandóan a kezünk ügyében vannak, hogy bármikor szóba állhatunk velük, ilyen életbevágóan fontos lehet az embernek?

Évekkel később magunk is megtapasztaltuk, milyen érzés „könyvtáron kívül” élni. Legközelebbi rokonaink próbáltak, a háború kitörése után rábírní, maradnánk velük, biztonságban, külhonban, valahol fönn, Európa északibb részén. Két hét volt csak, amennyit kibírtunk, s lélekszakadva igyekeztünk vissza, a bizonytalanba, könyveink, barátaink, otthonunk felé – haza.

MEGTALÁLTUK A VÁLASZT

A minap az Alföld tavaly novemberi számában Juhász Erzsébet írását olvastuk, melyben többek közt arról töpreng, jelenlegi helyzetünkben, a világnak ebben az elvadult, eldurvult részében vajon miért is kapaszkodik a nyári vakmelegben néhány elolvasásra kijelölt könyvbe meg a jegyzetfüzetbe. Idézem:

„... mivére is jegyzetek én itt? E könyvekről nincs szándékomban írni, s bármennyire rossz is a memóriám, annyira mégsem rossz, hogy ne találjak rá a fontos részekre, hisz a saját könyveimből jegyzetek, s a leg hangsúlyosabb részeket rendre megjelöltem ceruzával.

Egyetlen válasz van rá: amíg olvasok és jegyzetek, otthon vagyok, megvan minden ízében belakhatóan a hazám. Pontosan úgy, ahogy Esterházy Péter határozza meg az illékony, veszendő, s mégis minden másnál valóságosabb fogalmat: Hazára minden embernek szüksége van, persze nem olyanra, amilyenek a primitív, melldöngető hazafi képzei, olyanra sem, mint a vallásé, vagyis holmi túlvilági haza bágyatag illúziójára, nem, az embernek olyan haza kell, ahol talaj, munka, barátság, pihenés és szellemi befogadóképesség egyetlen természetes, kiegyensúlyozott és rendezett egészet, sajátos és egyéni világmindenséget alkot. A haza legjobb meghatározása: a könyvtár.”

Nos, megtaláltuk a választ, mit is jelent számunkra és mások számára a könyvtár. Tehát hazát. „Szellemi hazát”, „hazát a magasban”, ahogyan nagyjaink előttünk már megfogalmazták, vagy ahogyan mi fogalmaztuk meg: egy másik dimenziót, melyben igazán otthon vagyunk.

MIT LEHET TENNI?

Mármost mit lehet tenni egy egyetemi könyvtárban annak érdekében, hogy fiataljaink egyszer általa haza találjanak, hazára találjanak? Először is megszerettetni velük a könyvtárat.

SZOLGÁLNI EMBERKÉNT IS

őket, szívesen vállalva a nem kimondottan könyvtárosi teendőket is. Üzeneteket továbbítunk; külön arra kijelölt helye van az egymás számára otthagyzandó jegyzeteknek, tárgyaknak, leveleknek. Ügyes-bajos dolgokat segítünk intézni, kérvényt fogalmazni, szép szerelmes verset keresni... Fiókunk mélyén mindig van tű, cérna, Hansaplast, fájdalomcsillapító...

JÓ EMBERI VISZONYOKAT KIALAKÍTANI

Magatartásunkkal, viszonyulásainkkal is igyekszünk elérni, hogy aki a könyvtárban van, érezze, hazaért, otthon van.

Oda jönnek a sikeres vizsga örömeivel, ott lelnek vigaszt, ha ezúttal nem ment, s van, aki előtte jön, bátorításért.

A megtépázott önbizalmat is ott „renoválják”, a nem létezőt építgetik. Nem dorgálják meg azt, aki fárasztó utazás után (mert még nincs a városban lakása) a hideg teremben a padra borulva elalszik. Nem ébresztik fel. Kabátot terítenek a hátára, meg ne fázzon.

SZELLEMI HIGIÉNA

A könyvtárban gyomláljuk a negatív gondolatokat, beidegződéseket, az „úgysem sikerül”-féleségeket, és ültetgetjük helyettük a pozitívakat, úgy-mint: eszembe fog jutni minden, amit tanultam, jó kérdést kapok, tudok majd összpontosítani, higgadt és összeszedett leszek... Ez rendkívül fontos, hiszen, Hamvas Béla szavaival: „... mindaz, amit az ember gondol, az ember léthelyzetének ízét felszívja és életének minden mozzanatát kvalifikálja.”³

A SZEMÉLYES ÉLET SZÍNVONALÁNAK EMELÉSE

Haza tehát, otthon, másik dimenzió, ahol tér és idő nem korlátoz bennünket, ahol megszólítanak minket a könyvek, s mi is megszólíthatjuk őket. Ahol, örökös tanítványokhoz, megérkezhet hozzánk saját mesterrünk, akit szellemi érettségünk jelenlegi fokán kiérdemeltünk.

Tehát haza, vagy egy másik dimenzió, mely mindenkié, aki hajlandó az odáig vezető hosszú utat megtenni; aki valamilyen belső készítésre szívesen keres-kutat, bekapcsolódva ezáltal a másik dimenzió vonzáskörébe. A személyes élet minősége, színvonala változik itt meg, aminek fontosságáról Hamvas Béla a következőket mondja: „Nem a dologi tudást kell növelni, hanem a személyes élet színvonalát kell emelni. Ha a dologi tudás nő, a személyes élet színvonala süllyed, de ha a személyes élet színvonala emelkedik, nem a dologi tudás csökken, hanem megvilágosodik és leegyszerűsödik az egész, de nem is úgy, hogy szimplább lesz, hanem úgy, hogy az ember minél magasabbra lép, annál mélyebbre és távolabbra lát. Egyetemes tájékozódás. Atlátszó egzisztencia. (...) Mert életemet nem a dologi tudás, hanem látásom világossága dönti el.”⁴

ÖNÁLLÓ GONDOLKODÁSRA VALÓ ÖSZTÖNZÉS

Albert Einstein az önálló gondolkodásról a következőket mondja: „Nem becsülöm azt az embert, aki élvezettel tud a sorban zeneszó mellett menetelni; ez az ember az agyát csak tévedésből kapta, hisz teljesen elegendő lett volna neki a gerincvelő is.”⁵

MIÉRT CSINÁLJUK?

Nem a világot próbáljuk megmenteni, hanem a személyes élete színvonalát emelni. Mert a világ ábrázatán, melyet képzelünk most csúnya, fekete esernyőnek, apró fehér folt minden olyan egyén, aki „agyát nem csak tévedésből kapta”, és a saját fejével gondolkodik. Innen, a világnak ebből a bugarából úgy látjuk, az a dolgunk, hogy minél több fehér foltocska kerüljön ama bizonyos fekete esernyőre.

HA...

Ha egyszer azoknak a jóvoltából, akiknek elég lett volna a gerincvelő is, világunk velünk együtt semmivé válik, s mi abban a másik, már egyetlen dimenzióban rekedünk, elmondhatjuk legalább, egymásnak és Teremtőnknek: igyekeztünk helytállni...

Diákjainkhoz visszatérve – nem ringatjuk magunkat abban az illúzióban, hogy kivétel nélkül mindenkit bevezethetünk, elkalauzolhatunk ama szellemi hazába, de toleranciával, a másságok elfogadásával, pozitív gondolatok elültetésével, segítőkészséggel, bátorítással szeretettel azon igyekszünk, hogy az úton levők közül senki kívül ne maradjon.

CÉLUNK

Nem feladatunk megítélni, ki indult már el ezen az úton és ki nem, de feladatunk olyan körülményeket és olyan szellemi légkört teremteni, amelyben mindenki, aki képes rá, szellemi utassá válhat; feladatunk azt nyújtani, amire kinek-kinek az adott időpontban éppen szüksége van.

TOVÁBBI CÉLUNK

Azokkal, akik hazataláltak, el lehet kezdeni foglalkozni, tudatosítani lehet bennük, hol tartanak, milyen utat jártak be, s nem nehéz elérni, hogy ezt a fajta tudást át is akarják adni, mondjuk, majdani diákjaiknak.

Jegyzetek

1. Utasi Csaba: Aki nem lép egyszerre... Híd, 1994/1-4., 24. old.
2. Albert Einstein: Hogyan látom a világot? Budapest, Gladiátor Kiadó, 1994., 41. old.
3. Hamvas Béla: Tabula Smaragdina. Szombathely, Életünk, 1994., 89. old.
4. Hamvas i.m. 39. old.
5. Einstein i.m. 16. old.

JEDNA DRUGA DIMENZIJA

Tinde Moric

Živimo i radimo pod vanrednim okolnostima, uprkos tome međutim, ne smemo da zaboravimo na svrhu postojanja biblioteka i njihovu ulogu. Mi naše mlade čitaoce ne učimo samo upotrebi biblioteke. Bez da eksplicitno izrazimo ili bar ukažemo na to, mi želimo da je oni zavole. Želimo da prvo osete a zatim i postanu svesni činjenice: ključ razvoja i upotpunjavanja njihove ličnosti leži u čitanju i korišćenju biblioteke. Kvalitet života im se menja vezivanjem za biblioteku.

Mi naše čitaoce ne samo da uslužujemo, pomažemo, upućujemo, već nastojimo da osete kako biblioteka predstavlja jednu drugu dimenziju, koja se razlikuje od svega onog što je van nje, da je biblioteka (time što je možemo koristiti) dar života.

Oni koji su od ovoga već nešto shvatili, osetili, mogu izraziti svoja iskustva i predati ih svojim budućim učenicima.

ANOTHER DIMENSION

Tünde Móricz

Although recently we have been living under strenuous circumstances we must never let it slip our minds what the purpose and the role of libraries should be. It is not only that we want to teach our young readers now to use libraries; without ever saying it or even hinting at it we want to make them love libraries. What we want to achieve is first of all to make them feel and then make them aware of the fact that the doorway for the development and fulfilment of their personalities is reading, i.e., the use of libraries.

We are not only trying to guide, help, support and encourage our readers, but we are also trying to do our best to make them feel that inside a library there is a different dimension to that which they can find outside of it, that the library (the mere fact that I can use it!) is a wonderful gift that life has given to us.

Those who have absorbed and grasped some of these thoughts, those who are able to summarize what they have experienced, they are the ones ready to communicate their ideas to their own students also.

MAGYAR SZÍNműVÉSZETI LEXIKON

Főszerkesztő Székely György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994

Az Akadémiai Kiadó és az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet közös gondozásának eredményeként, számos szerző és szerkesztő közreműködésével rangos kiadvány jelent meg 1994-ben, Székely György főszerkesztésében, a **Magyar színművészeti lexikon**.

A magyar színháztörténet első lexikona – mely mind e mai napig megkerülhetetlen forrásműve volt mindazoknak, kik tevékenységének közép-pontjában a jelzett tárgykör kutatása állott –, Schöpflin Aladár szerkesztésében jelent meg 1929 és 1931 között. A Németh Antal szerkesztette „enciklopédikus jellegű **Színészeti lexikon**”, mely 1930-ban látott napvilágot, szintén az elődök között tartható számon, mint ahogy az 1969-ben megjelent **Színházi Kislexikon** vonatkozó címszavai is, részben tartalmazznak olyan elemeket, melyeket ez az átfogó ismereteket tartalmazó kiadvány felhasználhatott.

Kiemelkedő, egyszeri és megismételhetetlen színpadi élményt nyújtott/nyújtó nagyságok, és a megőrző emlékezet rostájából már kihullott, egyszervolt ekhós szekérlakó, vándorbotot örökké kézben tartó, városszéli, faluvégi vásári színpadokon, sörkorcsmákban, legjobb esetben egy-egy tanácsépület kis- vagy nagytermében, immár két évszázada színpadra lépők neveit, tömören megfogalmazott – néha talán ül szűkszavúra sikeredett – pályaképeit rögzíti a lexikon első sorban.

A prózai színművészek mellett, megtalálhatók mindazok a jeles színpadi alkotók, akik az opera, a könnyűzenés műfajok, a tánc- és mozgásművészet terén, valamint a bábszínházak világát jelentő deszkáin próbálták életre kelteni a csak nagy ritkán virágba boruló színpadi varázslatot, minden színpadi játék végső, értelmet adó célját.

A széles szakmai területet átfogó lexikon számba veszi „a teljesség igénye nélkül –”, azokat a magyar írókat is, „akiknek életművében a dráma játszott a főszerepet”, s természetesen a jelentős dramaturgokat, színháztörténészeket, színikritikusokat.

Függelék tartalmazza a vándortruppok igazgatóinak nevét.

A díszlet- és jelmeztervezők, s a zeneszerzők, kiknek hozzájárulása nélkül elképzelhetetlen egy-egy színpadi produkció realizálása, szintén helyet kaptak e kiadványban, mintegy jelezve milyen „sokszorosan összetett művészet” a színház, melynek középpontjában minden kétséget kizáróan, mindenkor és mindenütt a színész áll.

A személyi címszavak adják a kötet legjelentősebb hányadát, de megtalálhatók benne a földrajzi, intézményi és fogalmi címszavak is. Mindazok a helységek, melyek színházépülettel rendelkeztek/rendelkeznek, címszavat kaptak. Címszó jutott egy- egy idegen nyelvű – pl. a szerb és a német – színháztársulatnak, mely az egykori Magyarország területén lombosodott ki és jelentős eredményeket mondhatott a magáénak.

Az 1918 után kisebbségi státusba jutott magyarság színházi életére vonatkozó adatokat épp úgy megtaláljuk a **Lexikonban**, mint a tengeren túli sikeres színházi vállalkozások számbavételét.

Gazdag illusztrációs anyag bővíti a kiadványt, valamint „A történeti Magyarország színházai és színek 1930-ig” című térkép.

A szűkebb pátriánkra, ti. a Vajdaságban élő magyarok színházi életére vonatkozóan mindössze annyit szeretnénk megjegyezni, hogy a térképen feltüntetett nagybecskereki színház épületére vonatkozó évszám, az 1884, téves. Az egykori Torontál vármegye székhelye – ma Zrenjanin – 1839-ben kapott színházépületet, még pedig úgy, hogy egy magtárat alakítottak át Thália templomává, mely az egykori Gyertyánffy-féle ház telkén lévő épület volt. Ennek az épületnek nagyszabású adaptációját végezte el a város 1884-ben, s mind e mai napig, ez az épület vidékünk legrégibb színházi épülete.

Minderről 1989. március 25-től kezdve, több folytatásban, a **Magyar Szó** „Kilátó” című mellékletében, Németh Ferenc helytörténész és újságíró tollából olvashattunk bővebben.

Észrevételünktől függetlenül, a **Magyar színművészeti lexikon** az egyetemes magyar színháztörténetének feltérképezésében jelentős állomáshelyet foglal el, s megjelenését örömmel üdvözljük.

KÁICH Katalin

„SZINTÉZIS NÉLKÜLI ÉVEK”

Nyelv, elbeszélés és világkép a harmincas évek epikájában.

Szerkesztette Kabdebó Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő.

Pannoniusz Egyetemi Kiadó, Pécs, 1993

A magyar irodalomtörténeti gondolkodás 1990-től errefelé kapkodva halmozza azokat az újraértékelő műveket, amelyek által megkísérli rehabilitálni önmagát. Bevallottá lesz „a közelmúltból örökölt irodalmi... kánon tarthatatlansága...”, egy rég meghaladott kollektivisták értékrendje, amelynek konok életben-tartása „már-már diszkreditálta” a magyar irodalomtörténetet mint modern diszciplínát.

Látásmód és beszédmód hangsúlyeltolódásait jelzik azok a tanulmányok is, amelyek egy pécsi konferencia anyagaként jelentek meg „Szintézis

nélküli évek” címen. A Joyce- és Musil- fémjelezte 30-as évek magyar prózájáról Szegedy-Maszák Mihály és Kulcsár Szabó Ernő munkái tudnak a leginkább oly módon szólni, hogy a szemléletbeli felzárkózás nyilvánvalóvá válik.

Szegedy-Maszák **Felmagasztosítás és tönkretétel** címmel értekezik a korabeli regény nyelvezetéről, amely a szerző meglátásai szerint két látszólagos véglelet között ingázott: a nyelvi leépítés, a szünet, az elhallgatás, a csönd, a jelentés megszüntetése és a végtelenségig bonyolított, felmagasztosított nyelvesszmény között. A nyelvrombolók egyik eszköze a beszélt nyelv műbeli alkalmazása, a másik a költői nyelv, a játék érvényesítése. Ezek a nyelvmegújító törekvések, akár a leépítés, akár a túlbonyolítás felől érkeznek, minden esetben használaton kívülre helyezik a célelvű történetmondás metonímikus szerkezetét, és helyette a metaforában lelik meg a szöveg szervező erejét.

Ezek a világirodalomban lezajló folyamatok a magyar regényben mérsekelt formában jutnak kifejezésre. A szerző példaként említi Szentkuthy **Prae** című művét, ahol a nyelvi kezdeményezések csak részlegeseek, a szokványos és az új írásmód egyenetlenül keveredik el. Márai Sándor az elemző szerint csak a családregegy nyelvét beszéli, s fejlődéstörténeti értelemben nem igazán huszadik századi író. Németh László túlzottan is óvatossá közeledett a nyelv megújítóhoz, műveiben a metafora másodlagos. Kosztolányi és Krúdy legjobb műveiben metaforikus kapcsolódásokkal kölcsönhatásban bontakozik ki a cselekmény. Összegezvén vizsgálatait, a szerző megállapítja, hogy „a nyelv újrateregetésének és szétrombolásának vállalását, Joyce és Beckett merészségét nem találjuk meg a két háború közötti magyar irodalomban.”

Kulcsár Szabó Ernő az ezredvég kérdésirányai felől méri a vizsgált kortudat adekvát megnyilvánulásait. A szerző a realista ábrázolásmódot tisztességben előregedett írásmódnak nevezi. Flaubert művei végérvényesen szétfoszlatták az objektivitás történeti illúzióját, a rögzített centrum által szavatolt értékvilágot és a realizmus mindentudó elbeszélőperspektíváját. A korszakolás problémáját a szerző egy hármas tagolással oldja meg. A klasszikus modernség a tizes évek elejéig tartott, rákövetkezett legádázabb ellenfele, az avantgárd, amely lényegében csak radikálisan visszafordította a klasszikus modernség kérdésirányait, de valójában nem lépett ki az esztéta modernség kérdezőhorizontjából. A paradigmajellegetű korszakváltás csak ezután következett be a másodmodernnek nevezett harmincas évekkel. Az epika új poétikai arculata akkor kezdett kirajzolódni, amikor az egészalkotó lényegszerűségekbe és az individuumba vetett hit jóvátehetetlenül rendült meg. „A második modernség nézetéből” elkerülhetetlené vált elbeszélés és történet megkülönböztetése. Döntő megkülönböztető jegye e korszaknak, hogy a klasszikus modernség és az avantgárd felfogásával szemben megbecsüli a hagyományt, tudatosítja a tradíció megőrzte mintákat és a sémákat újraértékelve használja fel. A hagyomány immár

nem gátló mozzanat a neomitológiai regényekben, hanem az ismétlődés jelentésváltozatának izgalma, az önmagukba másként visszatérő jelenségek bölcséleti többlete. Egyre kevésbé merülhet fel a világszerűség illúziója, a szimulatív történetmondás lehetősége.

Végül, a másodmodernségnek a személyiségválságra adott válasza az esztéta szubjektumfelfogás teljes csődjét véglegesíti. Ennek az új tapasztalatnak a lényege, hogy az individuum nem igazolhatja magát a művészet által.

„A hagyományos epikai ábrázolás alapjául a századvégig a szubjektumnak olyan individualitásként való értelmezése szolgált, írja a szerző, amelyik a valakiből valakivé válás időbeli rendjéhez igazítva alakította ki az elbeszélés poétikai formáit.” Az individualitás ilyen megjelenítése és az esztéta szerepfelfogás is elveszti érvényességét s mindez összefügg a nyelvről való gondolkodás századeleji változásaival.

A tanulmány végül érinti a magyar próza vonatkozó megnyilvánulásait és külön fejezetet szentel a jelentésmegosztó diszkurzív nyelvhasználatnak.

A kötet tizenöt szerzője (Szegedy-Maszák Mihály, Kulcsár Szabó Ernő, Kálmán C. György, Szabolcsi Miklós, Bori Imre, Kabdebó Lóránt, Illés László, Németh C. Béla, Tolcsvai Nagy Gábor, Szigeti Csaba, Bodnár György, Angyalosi Gergely, Bókay Antal, Ferenczi László, Dobos István) igyekezett átfogó, nem csak egy műre vonatkozó elemzést adni, s így képp az elméleti következtetés lehetőségét megteremteni. A terminológia, a tipológia, a műfajproblémák, irodalmi áramlatok, fikció és valóság értelmezés kérdései, a mű önreflexiója, a dokumentumpróza jelenléte, nyelvi, szerkezeti, értékszerkezeti kérdések, narratív stratégiák, az irodalomtörténet-írás módjai kerülnek a megközelítések fénykörébe.

CSÁNYI Erzsébet

HÍRÜNK A VILÁGBAN

Jugoszláviai magyar exteriorika. 1945–1990. Az ország határain kívül megjelent primér közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója. 1989–1990. évi kötet.

Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 1993

Az exteriorika a bibliográfiák azon különleges típusát jelöli, amely az országhatáron kívül megjelent közléseket veszi számba és tárja fel. Esetünkben a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi fogadtatásáról van szó, a jelzett tárgyidőben megjelent magyar nyelvű közlésekről.

Kétségtelen, némileg szokatlan a címlapon is feltüntetett tárgyidőszak. A jelölt korszakhatáron 1945–1990 – belül az első kötet az 1989–1990. évi

anyagot közli, tehát fordított időrendben fog haladni a kiadványsorozat, ami bár nem megengedhetetlen, de rendhagyó.

A kiadvány jelentőségére mutat, hogy nem csak az irodalmi élet eseményeiről ad hírt, hanem egész szellemi életünkről, könyvkiadásról, sajtóról, színházról csakúgy, mint festészetről, néprajzról, vallásról, filozófiáról stb.

A közölt adatok gyűjtését a budapesti Országos Széchenyi Könyvtár Hungarika Országos Dokumentációs Osztályának munkatársai végezték. A szerkesztői feladatot Orvos Mária vállalta, munkatársai: Gál Júlia (számítógépes válogatás), Hargitai Gáborné és Szerb Judit. A feldolgozott időszaki kiadványok Magyarországon, Ausztriában, Csehszlovákiában, az Egyesült Államokban, Franciaországban, Kanadában, Nagy-Britanniában, Németországban, Olaszországban, Romániában és a Szovjetunióban jelentek meg. A forrásművek kötőzz tanulmánykötetek és antológiák is szerepelnek.

Az anyag feldolgozása a magyar szabványos leírásokat követi, melyek kis mértékben eltérnek a nálunk is honos (és szigorúan követett) nemzetközi szabványoktól. Például annyiban, hogy a résztanulmányok leírásakor a forráskiadványokat új sorban közlik az „In” (ban/ben) jelzés után, míg a nemzetközi szabvány szerint egyenlőség (=) vagy párhuzamos ferde vonalak (//) után következnek a forrásmű adatai.

Az anyag elrendezése tíz fejezetben az ETO egyszerűsített szakrendjét követi, azzal, hogy egy-egy leírást csak egy helyen találunk meg, akkor is, ha több témakörre vonatkozik. A feltárás módja nem pusztán regisztratív, kiegészítik az annotációk, a megjegyzések, ami végtelenül hasznos, jól eligazítónak teszi a kiadványt.

Kissé szokatlan a könyv belső tagolódása. A tartalom elől a sorozatszerkesztő bevezetője és a szerkesztő előszava között található, a tárgymutató pedig az időszaki kiadványok, tanulmányok és antológiák címjegyzéke mögé került. A rendhagyó elrendezésben az olvasó nagy segítségére szolgál a betűrendes mutató, amely – ilyen formában azonban – szintén szokatlan a hasonló típusú kiadványokban. Sajátos megoldás, hogy nem csak a szerző nevét, hanem azon művének címét is feltüntetik, melyről írás jelent meg külföldön.

Nehéz lenne ellenőrizni, kik maradtak ki a kiadványból, mivel könyvtárainkba csak töredéke jut el a feldolgozott külföldi sajtónak. Néhányan azonban már jelezték, hogy hiányzik a róluk megjelent cikk. Reméljük, hogy utólag pótlások közlésére is lesz mód.

Külleme szerint a JMMT Kiskönyvtára kötetéről örömmel állapíthatjuk meg, hogy az előző füzetekhez képest jobb nyomású, olvashatóbb, szépséghibája viszont, hogy a fűzött kötésforma nem alkalmas a gyakori használatra, gyorsan széthullik. Holott a bibliográfiákra érvényes mondás szerint ezek értéke mind gyakoribb használat által nyer igazolást. Akkor is, ha ezt a hasznos kiadványt inkább csak tájékozódásra használhatjuk, mivel a forráskiadványok, melyekben az ismertető, tanulmányok, interjúk meg-

jelentek, számunkra hozzáférhetetlenek. Legalábbis jelenleg. Félő, hogy még jóideig így lesz. Sebaj, vigasztalódhatunk, legalább hírünk eljutott a nagyvilágba. Hogy ott legyen kiról, miről írni, az azonban tőlünk függ.

CSÁKY S. Piroska

DEBRECZENI ATTILA: CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE

A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben.
Csokonai Kiadó Kft., Debrecen, 1993

Az utóbbi két évtizedben napvilágot látott Csokonai-monográfiák és tanulmányok új távlatot nyitottak a költői életmű kutatásához: egy korszerű Csokonai-portré megrajzolásához.

Debreczeni Attila Csokonai-könyvének kulcsszava a **változás**, hiszen Csokonai költészetének egyik fő teremtő mozzanataként azonosítja a (harmónia)**keresés** motívumait. Az életmű egészével „néz szembe”, amikor ún. hosszsmetszeteket emel ki belőle, s ezeknek belső dinamikáját, összefüggéseit vizsgálja, azaz a költői világkép alakulásfolyamatát követi. A költő felvilágosult szemléletmódjának változásai a léthelyzet jelenségeivel párhuzamosak. Debreczeni szerint az életmű ezen átforgatódást, keresést, alkalmazkodási kísérleteket magában foglaló periódusai öntörvényűek, csak belső mércék alapján értékelhetők: „Minden léthelyzet egymásból következik, de eltérő lényegű is, így a költői világkép formálódásának stációi is sajátyszerűek, s nem egy másik szakasz mércéjével mérendők.”

A kötetnek – a bevezető és az összegező fejezetek mellett – három fő tárgyalási egysége van, három „hosszsmetszet”, amelyeknek vizsgálata belső, azaz „sajátságos” szempontok alapján történik. Az első ilyen fejezetben Debreczeni a **boldogság** és az **erkölcs** összefüggéseit, felfogás- és kifejezőmódját elemzi Csokonai költészetében, munkásságában. A második rész a költő **nemzet**ről és **kultúra**ról alkotott nézeteit mutatja fel, a harmadik pedig **természet**- és **ember**-fogalmát, felfogását. A kutatás alapvető szempontjai értelmében, Debreczeni az említett jelenségek, jegyek, fogalmak és viszonylatok módosulásaira, a közöttük levő összefüggések változására, a hangsúlyeltolódásokra koncentrál.

A kötet fő részei (Boldogság és erkölcs, Nemzet és kultúra, Természet és ember) alfejezetekre, azon túl kisebb címekre és fragmentumokra tagolódik. Szinte minden kérdés, megállapítás, jelenség és fogalom külön fragmentumát alkotja a könyvnek, úgyhogy Debreczeni Attila munkája mozaikszerűvé, szótár-jellegűvé, s így rendkívül áttekinthetővé válik. Ha pl. Csokonai boldogság-élményéről, „nemzeti karakter”-ről alkotott felfogásáról, az eredetiségről vagy a nemzettudatról kimutatható nézeteiről szeret-

nénk tájékozódni, a részletes tartalommutató mellett gazdag jegyzetanyag segíti a tájékozódást. Emellett a szerző közli Csokonai műveinek mutatóját pontosan megjelölve azoknak forráshelyét, s hogy kötetében milyen kérdésben, hol kerülnek említésre illetve elemzésre.

Pályája kezdetén Csokonai Vitéz Mihály életprogramként képviselte a „földi boldogság” eszményét, s erre igyekezett építeni életművét, terveit. Erről szólnak költői tervei (az eposzterv) és ezt fejezik ki költeményei (pl. A vidám természetű poéta, Újesztendei gondolatok stb.). A vidám természetű poétában például a „túlvilági boldogságígéretekkel” szemben (a moralizáló „sírköltészet” ellenében) szerelem-központú szemléletének ad hangot. („A vers tehát azt a pillanatot ragadja meg, mikor a túlvilág boldogságígéréte már a homályba vész, s a földi boldogság lehetősége és igénye válik fontossá”) A költő kísérletet tesz a halálélmény feloldására, a teljesség megélésére, a megszerezhető és átélhető boldogság „kis-világ”-ának megteremtésére. Hogy miképp jut el mégis a boldogtalanság poézisteremtő élményéig, hogyan semmisül meg a teljességről alkotott elképzelése, s miért is kell elbúcsúznia még a teljesség reményétől is, sokat tárgyalt, ismert folyamata életének és költészetének. Ám Debreczeni Attila e változásokat mozzanataiban kíséri és tárja elénk, a legkomolyabb és legteljesebb elmélyülés lehetőségét kínálva így számunkra e kérdésekben. A „vidám természetű poéta” életprogramjának újdonságát abban látja, hogy számára „az evilági boldogság (ahogy azt ő érti) választása egyben az éretnyes élet választása is.” Ám sorsa alakulása, élete hányattatásai ráébresztik, hogy „a valóság ellenáll a normáknak és eszményeknek, vagyis a boldogságot és a virtust – bármilyen norma és eszmény helyett – a számára egyetlen biztos pontban, önmagában kell megteremtenie.”

A Csokonai-életmű egészéből kiemelt második hosszsmetszet a „költő-hazafi” képét állítja elénk. Ez a szerep pályája során csak ritkán (legfeljebb háromszor) nyer domináns jelleget, egyébként az „érzékenység” költőjének szerepe mögé szorul. Legerőteljesebben talán a Diétai Magyar Múzsza költeményei fejezik ki e hazafias érzületet. Az élmény művé nemesítésének szándéka mögött azonban az újrakezdés kényszere lapul, s tévútra vezet a költőt. Nemzet és kultúra új minőséggé, azaz a „national poézis” gondolatává már csak rövid élete vége felé válik, s természetszerűleg nem teljesezhet ki.

A kötet harmadik tematikai egységében Csokonai természetről és emberről alkotott, s művei által kifejeződő nézetei kerülnek vizsgálat alá. A változás és átalakulás motívumát itt a teleologikus szemléletmód megtörésében fedezhetjük fel. Debreczeni szerint Csokonai kevésbé volt filozófus költő, mint ahogy a köztudatban azt számon tartják róla. Tény viszont, hogy legteljesebb költeményei a boldogság-boldogtalanság élményköre mellett a „kor nagy eszméit szólaltatják meg”. A szerző ugyanakkor úgy véli, hogy nagy filozofikus költeményei (pl. Az Estve, Az Álom, a Marosvásárhelyi gondolatok, az Újesztendei gondolatok, Az ember, a poézis első

tárgya vagy a Halotti versek) nem öntörvényű filozófiai gondolkodás eredményei, hanem a költői lét illetve az egyéni élet problémáira adott filozofikus-esztétikai válaszok. E fejezetben szembesülünk a költő létszemléletére, természet- és emberfelfogására ható filozófiai eszmékkel, természet-tudományos tanokkal.

Debreczeni Attila Csokonai-könyvének három központi fejezete három külön világ, az életmű egészének három egymástól végső soron elválaszthatatlan, mégis jól kivehető rétegét tárják elénk. Az életművel, a Csokonai-verssel ismerkedő olvasó és a szakavatott érdeklődő is megtalálhatja e könyvben azt az újdonságot és támpontot, mely elmélyülésre, kutatásra-keresésre ösztönöz.

A kötet szerzője munkája lezárásaképp A pálya szakaszai címen összegezi kutatásának eredményeit, s Csokonai felvilágosult szemléletmódjának (miként az a kötet alcímében fogalmazódik meg), költői világképének fordulatait az „összeomlások”, az „újrakezdések”, a „nagy készülődések” pillanataival azonosítja. A költészetében folyton megsemmisülő, minduntalan elhallgatni kényszerülő, majd a romokon újjáépítkező költői Csokonai portréja rajzolódik ki előttünk e könyvben.

BENCE Erika

CSÚRÖS MIKLÓS: „LESZ IDŐ, HOGY VISSZATÉRHET”

Jegyzetek Arany János és a századforduló korszerűségéről.
Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1994

A címben olvasható Arany-idézet „visszatérés” szava legalább kétszeres értelemben meghatározó Csűrös Miklós füzetnyi könyve esetében. Egyfelől utal arra a bizonyítási szándékra, amely írások létrehozását igazolja, nevezetesen, hogy „az igazi műalkotások nem szunnyadnak örökölt megközelítések tetszhalálában”, hogy az örökség igazi kamatozását a meglevenítés vissza-visszatérő kísérletei jelentik. Másfelől utal a visszatérés szó magára Arany Jánosra, aki a hét írás közül ötnek – egészben vagy részben – főszereplője.

Az Aranyra vonatkozó írások közül az elsőt (Közelítések a Toldi szerelméhez) Csűrös Arany János kétes hírvű művének, a Toldi-trilógia tematikában középső, megírás szerint záró részének szenteli. Azzal a szándékkal, hogy igazságot szolgáltatson ennek a hol lesajnált, hol pedig legnagyobb-nak kinevezett műnek. Kiindulópontul, helyesen, azt választja a tanulmány szerzője, hogy Arany a kompozíció mestere, ezt állapítják meg róla kivétel nélkül méltatói, s ő maga is hangsúlyozza a szerkezet fontosságát (ebben van a poézis!), ugyanakkor viszont a Toldi szerelmét leginkább kompozíciós hibái miatt marasztalták el. Jogosan? Erre keresi Csűrös Miklós a vá-

laszt. S úgy látja, mindenekelőtt a művet átszövő motívumokat kell megvizsgálni. Két ilyen motívumot emel ki, az álruha, az inkognitó motívumát, illetve ennek változatait az elhallgatást és a tetszhalált, valamint a halál motívumát. Az elsővel kapcsolatban, miután felidézi a mű megfelelő helyeit, megállapítja, általa sejteti Arany, hogy „a privát- és a közélet közös törvényének, elvének tekinti a ruha és az ember, a maszk és a személyiség, a külső és a belső kettéválását”, s így „áttekinthetetlen világot vizionál, az idegenség és gyanú légkörét érzékelteti”, ami az elhallgatással és látszat-élettel együtt „általános sorsként” fogható fel. Ennek foglalatja a „Mit az élet megvon, megadják a holtak” Arany-mondat. Az értelmező szerint ez annyit tesz, mint „Túl lenni, odaát lenni, a szellem-birodalomhoz tartozni”, ez a Toldi szerelme költője számára „a vágyott állapot, az élet volta-képpen célja, a szellemi személy beteljesítése”. S ehhez a felismeréshez köti a halál motívumának jelenlétét, szerepét, illetve vizsgálatát. És jut el ennek nyomán az általános boldogság végleges eljátszásának gondolatához. Ahhoz a végponthoz, amelyről visszatekintve megismerhetjük a mű „emberképét és történelem-felfogását”, amit „tragikummal teljesnek és tragikumon túlinak, tragikum utáninak” érzékeltet a költő. A lényeges motívumszálak végigvezetése után tér vissza Csűrös a Toldi szerelme – kifogásolt – műfaji kérdéséhez, megállapítván, hogy a „poláris ellentétek egymásba olvasztásának” elve a Toldi szerelme esetében a formaalkotó. Más szóval: a töredezettség, az arányosság hiánya miatt nem érheti vád a művet; szerkezetileg következetes és tudatos alkotás. A felismerés, hogy a Toldi szerelmének Janus-arcúsága vállalt írói megoldás, jelentős, talán az ennek jegyében történő szerkezeti elemzéssel marad csupán adós a tanulmány írója.

Fenti kifogásunknak talán az is magyarázata lehet, hogy a kiadvány következő dolgozata valóban kiváló elemzés, Arany Ez az élet című versének elemzése. Ennek eredményeként állapítja meg Csűrös Miklós, hogy Aranynak ez a verse, bár „poétikája szimbolizmus előtti, romantikus-realista poétika”, olyan remeklés, amelyről keletkezése után száz évvel sem kell lefújni a port, hiszen mind az élmény, amelyet kifejez (a ráeszmélés az öregkor nyomorúságára és a megváltó halál utáni vágy), mind pedig a forma, amely ezt a tapasztalatot művé lényegíti (a kiküzdött, a szorongásokon, gátlásokon, nyomorúságon diadalmaskodó dal) az élet és a művészet mindig aktuális, elévülhetetlen, 'örök' dolgai közül való”. Ehhez Csűrös a műbeli alapmetafora (az élet – lakoma) körüljárása, kibontása, a vers eszközeinek sorbavétele s a műfaji sajátságok elősorolása (ritmikai-zenei megoldások, rímek, ismétlések, strófaszerkezet, lexika) körültekintő bemutatása után jut el, de közben nem mulasztja el a vers elhelyezését a költő ópuszában és a magyar vers világában sem.

Ez utóbbi szándékkal hozható összefüggésbe a kötet következő írása, melyben a szerző az Arany János-i örökség nyomait keresi Illyés Gyula életművében. Hogy konklúziója túl sovány és túl általános (azok számára

nyújt témát, akik az „irodalmi tudat alakulás”-ának kutatói), elsősorban az magyarázhatja, hogy Illyés Aranynak sem önmagára vonatkozó meghatározásával, miszerint „népi sarjadék”, sem eszményítő realizmusával nem tudott mit kezdeni. Illyés népmű-felfogásába (l. Petőfi-könyv!) nem illett bele Arany elképzelése, hogy a nép a nemzettel azonos, s ezért maradt Arany költészetének vonzaskörén kívül. Csűrös is csak néhány közös témát említ, miközben az elhunyt költő életművének a nagy előd költészetével való párhuzamait keresi.

A kötet Arany-tömbjét két könyvismertető zárja. Egy bevégzett nagy-monográfia (Keresztury Dezsőé) és egy kritikátörténeti monográfia (Dávidházi Péteré) a tárgya a két ismertetőnek. Az első bevégzettsége mellett (hány töredék-monográfiának van!) azért tartja jelentősnek, mert „Aranyról való gondolkodása öntörvényűen irodalmi és személyesen szerves”. Főleg az előbbi mozzanat jelentős a nem irodalmi szempontú írói monográfiák tömkelegét ismerve. Csűrös méltányolja Keresztury könyvének Arany fázisait megállapító szerkezetét, ami – ne maradjon említetlen! – Horváth János-i örökség (l. a Petőfi-könyvet!), s mint ilyen a legjobb hagyomány. Dávidházi „csupán” Arany kritikai munkásságával foglalkozik, „módszertani átgondoltsága és nemzetközi igényű kritikátörténeti szempontrendszere” azonban éppen úgy dicséri, mint ahogy az, hogy „emancipálja a kritikát”.

Arany mellett két másik példa az örökség időszerűségére Csűrös Miklós könyvében Mikszáth Kálmán regénye, A fekete város és Gozsdu Elek drámaírása. Az előbbiben „egy életérzés enciklopédiá”-ját látja (az ópuszon belül: „összegező természetű mű”), a nem különösebben ismert drámaírói ópuszban pedig annak példájára ismer, hogy a „dekorativitás, a szecessziós ornamentika nem homályosítja el” a modern életérzést.

Csűrös könyvének hét írása tizenhárom év munkásságába nyújt betekintést. Terjedelmében, kivitelezésében felettebb szerény kiadvány, ennek ellenére kár, hogy nem irodalomjegyzék zárja, hogy nincs feltüntetve a munkák megjelenési helye, s hogy nélkülözi a névmutatót. Annál is inkább igényelnénk a jegyzetapparátust, mert olykor ilyen megjegyzésekre bukkanunk a szövegekben: „Barta János egyik esszéje” (melyik?), „Azok is kiemelik...” (kik?), „a hivatásos kritikusok” (azok kik?) vagy: „írja egy kommentátora” (ki?), melyek kétségtelenül pontosításra szorulóknak.

GEROLD László

NAGY PÁL: „POSZTMODERN” HÁROMSZÖGELÉSI PONTOK: LYOTARD, HABERMAS, DERRIDA

Magyar Műhely. Párizs–Bécs–Budapest, 1993

Újabb könyv a posztmodernről. S amíg az egykori Jugoszláviában a nyolcvanas években sorra jelentek meg a témával kapcsolatos művek jeles szerzők tollából, ill. a róluk szóló elemzések, addig Magyarországon ez évtizedes késéssel történik meg, de oly zavaró bőséggel, amely gyakran felesleges is. A helyzetet rosszabbítja, hogy inkább jelenik meg másodlagos – ismertető irodalom, mintsem autentikus, s ahelyett, hogy a magyarra fordított alapműveket tanulmányoznánk – néhány kivétellel –, az idegen nyelven nem olvasók kénytelenek összefoglalókra, interpretációkra és magyarázkodásokra hagyatkozni.

Ez történt Nagy Pál, Párizsban élő magyar író munkájának esetében is: sem hiányt nem tölt be, sem pedig sok újat nem nyújt.

Nagy Pál posztmodernt elítélő könyve a posztmodernről a kétszeres tagadás által lesz maga is posztmodern. Hogyan lehetséges ez? Miközben Nagy álláspontja világosan negatív: „a ’posztmodern’ kultúrális és társadalmi, totalizáló tendenciát mutató, az élet minden területére kiterjeszthető viselkedéslélektani paradigma, amely annyira általános, tárgyitalan, hogy már alig van jelentéstartalma – afféle ’frivol akkumuláció’”, s amíg a „posztmodern” meghaladásának végső szükségességéről ír (azt viszont szintén nem tudjuk meg, miért teszi idézőjelbe a posztmodern kifejezést, miközben a modernét nem), addig írása mint szöveg, mint textus kétségkívül a posztmodern jegyeit viseli magán: a 160 oldalas műben legalább 250 jegyzet, 200 idézet és több mint ötven fotó, kép, rajz és videogramma található, az olykor áttekinthetetlen tördelést pedig annak a Papp Tibornak köszönhetjük, aki számítógépen sorozatban gyártott verseivel vált híres-hírhedtté.

Roszmájúan talán annyit jegyezhetnénk meg, hogy az idézetek és illusztrációk e lenyűgöző tömegére azért volt szükség, hogy megszülethesen egy könyv, hiszen abból, amit Nagy Pál önállóan vetett papírra, legfeljebb egy pároldalas folyóirattanulmány kerekedhetett volna ki. Ezt támasztja alá, hogy az idézetek egy része franciául van – fordítás nélkül! –, hiszen a kötet a Párizs–Bécs–Budapest vonalon keletkezett, és a posztmodern tudvalévőleg nem tűri a kizárólagosságot, s a tolerancia jegyében illik tudnunk franciául. Az illusztrációk egy része viszont semmiképpen sem tekinthető odaillőnek – pl. a Kik a posztmodernek? című rész egyik oldalát egy Cage-kottarészlet szemlélteti –, másrészt viszont nem világos, hogy egy, a posztmodernt meghaladni kívánó mű miért közöl csupa posztmodern jellegű – amennyiben van ilyen – illusztrációt. Hogy a francia idézetek odaillettek-e a szövegkörnyezethez, sajnos nem állt módomban leelle-

nőrizni. Ám magával a krétai paradoxonnal ér fel az, hogy amíg Nagy a posztmodern magyarországi recepciójáról szólván azt róttta fel a magyar hermeneutizálóknak és interpretátoroknak, hogy germanizált, azaz németre fordított, változatát olvassák a francia posztmoderneknek, ami eleve félreértéshez vezet (s mindebben igaza is van), addig ő maga nyugodt szívvel olvasta el franciául Jürgen Habermas témával kapcsolatos kulcsművét, a *Philosophische Diskurs der Moderne* c. német nyelven íródott könyvet, mint ahogyan erről a jegyzetek tanúskodnak.

Ugyancsak megdöbbenő, hogy Pethő Bertalan posztmodernizmusról írt kritikája Nagynál kimerül a kötet borsos árának, néhány nyomdahiba, a modernellenesség és a rengeteg jegyzet(!) felrovásában, s mindezt teszi komoly indoklás, érvelés nélkül. Ennek hiányát az olvasás során végig érezhetjük.

A kötet a „modern” szó episztemológiai elemzésével kezdődik, majd következik egy egész oldalas illusztráció, amely arra kívánja minél feltűnőbb módon felhívni az olvasó figyelmét, hogy a modernizáció fogalma nem a marxi hagyományokra épül.

De nézzük, miről is „szól” a könyv. Nagy ismerteti a posztmodern irodalmi – művészeti pályafutásának legfontosabb állomásait – Hegyi Loránd és Szegedy-Maszák Mihály nyolcvanas évekből datálódó írásai alapján (!). Dicséretére szóljon, hogy meghatározza a posztmodern egyik alapvető hibáját: képtelen új művészetet létrehozni, utólag sajátít ki magának szerzőket, feladatot felvállalni képtelen. Ugyanakkor elismeri, hogy a posztmodern fontos szerepet tölt be, mivel „nyilvánvalóvá teszi a modernista irányzatok (átmeneti) válságát, a modernizációs törekvések krízisét”. A sok idézőjel és hivatkozás gátol bennünket abban, hogy amikor Nagy a következőket írja: „Az ezredvég gondolkodó embere nem hisz többé a haladás harsányan szóló hősi énekében, a világmegváltó Nagy Terveiben, elutasítja a történelmet (predestinációt?) ’valóra váltó’ ’marxi-hegeli világszínházat’”, akkor megállapíthassuk, saját álláspontját fogalmazza-e meg, s akkor egy jellegzetesen posztmodern tézist vall magáénak, vagy csak beszámol valakinek a valamijéről. Ez a homályosság és áttekinthetlenség, sajnos, az egész művet áthatja, Nagy inkább reflektál bizonyos kijelentésekre, mintsem önállóan állít.

Nagy Pál három olyan filozófust állít egy „posztmodern háromszögelési pontba”, akik igen csak nehezen tekinthetők posztmoderneknek – Habermas semmiképpen sem, de Lyotard és Derrida is mindig idegenkedett attól, hogy ide sorolják be –, de mégis „az ő nevükkel jellemezhető leginkább a posztmodern európai pályafutása”.

Nagy bizonytalanul lát neki Lyotard eszmetörténeti elhelyezésének, de mentségére legyen mondvá, amivel ő másokat mentetet, ti. Lyotardot „A posztmodern állapot” szerzőjeként sokan hitték a posztmodern prófétájának, és ez a félreértés nem volt alaptalan, mivel Lyotard tudomásul vette, hogy a posztindusztriális kor által befolyásolt kultúra maga a posztmo-

dern helyzet, „másodsorban... úgy gondolta, hogy a posztmodernizmus a modernizmus új eszközökkel való folytatása – a posztmodern művészeti törekvések az avantgárdhoz tartoznak, s csak a tudás természete változik”, s majd csak később határolja el magát az ettől eltérő szemléletet vallóktól, s nevezi el őket a „kommersz posztmodern parvenü klasszicistáinak”. S ha Lyotardnak elnézzük ingadozását, megtehetjük ezt Nagy következetlenségével is. Az már nehezebben bocsátható meg, hogy felületesen és hiányosan ismerteti Lyotard kulcsfontosságú könyvét, s ehelyett inkább egy Lyotard által szervezett kiállításról ír, ahol a posztmodern önmagát megmutathatta, értelmezhetette. Nagy végül megismétli Lyotard fő tézisét – nehogy az olvasó elfeledje –: „A posztmodernitás nem új kor, csupán néhány olyan vonás kiemelése, hangsúlyozása, amely már a modernítésra jellemző volt.”

Teljes mértékben kilóg a sorból a Habermasról szóló fejezet. Mivel „Habermas bízik a felvilágosodásban, a haladás eszméiben és a hegeli modern racionalizmus egyik alaptételében, a kontinuitásban”, semmiképpen sem keverhető a posztmodern szerzők közé, így Nagy csak arra szorítkozik, hogy ismerteti Habermas Derrida-kritikáját, s annak hitelt is ad, noha már többet rámutattak arra, hogy Habermas tévesen köti oda oly szorosan Derridát a zsidó misztikusokhoz és a rabbinikus hermeneutikai hagyományhoz (pl. Földényi F. László Habermas modernitás- könyvének mélypontját a Derridáról szóló fejezetben látja). Hogy a 17 oldalnyi fejezet mégis megteljen valamivel, Nagy segítségül hív 2 oldalnyi Lyotard-idézetet franciául, továbbá 2 oldalnyi Derridát, aminek éppen semmi köze Habermashoz, továbbá illusztrációk garmadát, mint pl. egy részletet Papp Tibor Barcikai oratórium c. számítógépes képverséből.

Nagy Pál Derridára vonatkozó fejtegetéseiről már több pozitívumot mondhatnánk el – a kötetet egyébként egy vele készített interjú zárja. Nagy már az első mondatban leszögezi, hogy Derrida a „posztmodernizmust, s főként a körülötte folyó pszeudo-vitát divatjelenségnek tartja, s mint ilyennel – néhány elutasító mondatot kivéve – nem foglalkozik”. Nagy ebben támogatja őt, miközben nem veszi észre, hogy ő maga is e könyvével a pszeudo-vita részesévé vált. S az olvasó itt már végképpen jogosan kérdezheti meg a szerzőtől, miért pont olyan filozófusokat választott ki egy jelenség megvizsgálására, akik a lehető legnagyobb távolságot igyekeznek tartani e jelenségtől.

Nagy Heidegger munkájának folytatójaként tartja számon Derridát, „természetesen saját belátása szerint tájékozódva a zsákutcák és tovább vezető utak heideggeri labirintusában”. A folyamatosság megnyilvánulását a dekonstrukció programszerű vállalásában látja, s hogy egyikük sem törekszik rendszeres filozófiai kidolgozására, továbbá annak felismerésében, hogy „a meg-nem- értés a filozófiában sohasem szüntethető meg”. Derrida voltaképpen Nietzscheig nyúl vissza. Nagy Derridát e mutáció filozófusának, a posztindusztriális kor legjelentősebb gondolkodójának tartja. Nagy

Pál mint Derrida-szimpatizáns nem ad igazat annak ellenfeleinek, akik azt róják fel a dekonstrukció atyjának, hogy „egyidejűleg ítéli el a metafizikát és a metafizika elítélését”, miáltal ő maga is a metafizikához közeledik. Nagy szerint Derrida derűlátó a jövőt illetően, sőt, még programot is javasol, amit a kötet utolsó fejezetében ismertet a szerző, aki előtte még természetesen kitér Derrida Heidegger-értelmezésére is, ahol a legfontosabb momentum az, mily mértékben tekinthető Heidegger nemzetiszocialistának. Hogy ennek mi köze a posztmodernhez, egyelőre talány.

A Derrida-program lényege: kritizálni a totalitárius dogmatizmust, ápolni a kritikai hagyományokat, de egyben alá kell rendelnünk magunkat egy dekonstruktív genealógiának. A feladatok feladata: „hűnek maradni a felvilágosodás eszméihez és főként szelleméhez, hogy a mai felvilágosodás eszméin munkálkodhassunk”. Nagy véleménye szerint Derrida az elmúlt évek során maradéktalanul e tervet megvalósításán dolgozott, majd elismerően szól a fogyasztói társdalmakban lejátszódó művészet- destrukcióról és -dekonstrukcióról, s örvendezik afelett, hogy a „21. századi (születő) modernitás már eddig is sok ötletet kapott mind a technikától, mind a tudományoktól”, s hogy az esztétikai produkció és a technikai tudományos produkció erősen befolyásolják egymást, s ez lesz az esztétikai megújulás „királyi útja”. A fénymásoló, a számítógép és más elektromos gépek – ebből lesz az új művészet, mondja, ezen kell munkálkodni, elfeledve a posztmodern közjátékot.

Nekünk pedig talán azon kellene munkálkodnunk, hogy az ilyen Nagy-féle ultra-technicista esztétikák is a feledés szemétdombján kössenek ki. Vitatható, hogy halott-e a művészet, de hogy számítógépekre mint alkotókra egyelőre nincs szükség, az bizonyos.

Nagy sem nem „Aufklärung”-párti, sem nem posztmodern-hívó, s talán a bölcs döntőbíró és új útmutató szerepét kívánja eljátszani, ám e munkája alapján ezt aligha ítélnék oda neki.

Nagy Pál egy Lyotard-idézetre – amely így hangzik: „A modernitás íródik, önmagába beleíródik, ebben az örökké tartó átírásban.” – jegyzi meg, hogy „véget nem érő perlaboráció ez” (öntudatlan, vég nélküli tevékenység; van finitása, de nincs konkrét célja). Ám ezt vonatkoztathatnánk magára Nagyra, ill. művére is, akinek könyve a posztmodernitás körül, mellette vagy ellenében kialakult szócséplés újabb állomása, s „véget nem érő perlaboráció ez” is.

Amit e munkájában véghezvitt, az legfeljebb reflexió mások műveire, hozzászólás egy elhúzódo vitához, mások kategorizálása és vádaskodása; ki – mikor – kinek – mit mondott, amolyan falusi pletykáldáshoz hasonlatosan, önálló és eredeti gondolatok hiányában. Legfeljebb azoknak ajánlható, akiknek még egyáltalán nincs rátekintésük a posztmodernről folyó diszkurzusra, illetőleg azoknak, akiknek már van, de újabb források után érdeklődnének – ilyent bőven találhatnak a jegyzetekben. S a „'posztmodern' háromszögelési pontok...” használható mint breviárium is:

mi jót s szépet mondott Lyotard, Habermas, Derrida és a többiek. Azt viszont igyekezzünk minél előbb elfeledni, akár egy rossz álmot, amit Nagy Pál a művészet technika általi gyarmatosításának pozitív voltáról írt.

HORVÁTH György

SILLING ISTVÁN: KÍNJÁN ESÉK ESETE

Vajdasági archaikus népi imádságok.
Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1995

Az archaikus népi imádságok gyűjtésével az utóbbi néhány évtizedben foglalkoznak. Nálunk is folyik ilyen kutatás, melynek eredményeiről, tanulmányokban, előadásokon, kötetekben számolnak be, tesznek tanúbizonyságot. Silling István **Boldogasszony ablakában** (1992) című kötete volt az első, amely népi imádságokat tartalmazott. Ez teljes anyagában egyetlen falu, Kupuszina, imaanyagát tárta fel, mutatta be. Silling vállalkozása úttörő jellegűnek tekinthető, annak ellenére, hogy előtte is jegyeztek le népi imádságokat. Munkája folytatásának eredménye a szerző újabb kötete, amely 42 helységben gyűjtött 58 szöveget tartalmaz.

Öröm ez a kötet azok számára is, akik figyelemmel kísérik a népi imádságok gyűjtését, s maguk is jegyeztek le imádságokat, de öröm azoknak is, akik most találkozhatnak először efféle szövegekkel, a „szín-hangkép-szózuhatag” költészet – ahogy Erdélyi Zsuzsanna nevezi őket – vajdasági darabjaival.

Silling István érdeme, hogy bebizonyította, vidékünkön is voltak, vannak népi imádságok, melyek gyűjtését ő másfél évtizede kezdte, miután erre biztatást talált Erdélyi Zsuzsanna csodálatos gyűjtésében (Hegyet hágék, lőtőt lépék. Kaposvár, 1974). Magával ragadták a szövegek szépsége, nyelvük tömörsége, költői ereje, az érzelmi telítettség és az erkölcsi értékek. A szerző adatközlői vidékünk minden zugát képviselik. Van zentai, székelykevei, szabadkai, csókai, szajáni, kupuszinai, adai, tóthfalusi, orosz-lamosi, óbecsei, kisoroszi, egyházaskéri, nagybecskereki, nemesmiliticsi, moholi, oromhegyesi, tóbai, hódegyházai, kishegyesi, gombosi, zsablyai, beodrai, bajmoki, terjáni, magyarcsernyei, zombori, péterrévei, szenttamási, töröktopolyai, szilágyi, szondi, feketetői, kevi, szentmihályi, törökfalui, adorjáni, muzslyai, kelebíai, rábéi „illetékességű” imádság, illetve adatközlő, de találunk erdódi, kórógyi és dályhegyi feljegyzéseket is. A legfiatalabb adatközlő 12, a legidősebb 93 éves, akad köztük két református is (mindketten kórógyiak), kiknek imáik egyszerűségükkel hívják fel magukra a figyelmet. Az imádságok gyűjtési ideje a közelmúlt, a kilencvenes évek, ami ennek a szellemi örökségnek máig élő, eleven jellegére utal. Az imádságok időszerűségét talán a „Ne hagyj minket bűnben elveszni” és az „Add, hogy

jöjjön a szömemre nyugodalmas álom!” féle kívánságok példázzák, de fedezhetjük bennük az isten-ember kapcsolat közvetlenségét is.

A szövegek mellett Silling könyve néhány imahely képét is közli, legtöbb esetben egymás mellett szerepeltetve egy megszentelt hely fényképét (útmenti kereszt, falvak bejáratát őrző feszület, kálvária) és az abban a környezetben feljegyzett, fölhangzó imák sorait.

A könyv, melynek gyűjtésében többen is részt vettek, példátlan értékű szellemi kincset tár elénk, további gyűjtésre ösztönöz, a szerző számára – s nem csak az ő számára – viszont a feldolgozást tűzi feladatul.

HERBUT Ildikó

